

42162

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN'DA ZİKİR KAVRAMI ve BOYUTLARI

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
İhsan KAHVECİ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Emin IŞIK

İstanbul 1995,

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ	
TEFSİR ve KONULU TEFSİR	
A- KUR'ÂN TEFSİRİ ve KAYNAKLARI.....	4
1. KUR'ÂN-I KERÎM'İN TEFSİRİNE DUYULAN İHTİYAÇ.....	4
2. KUR'ÂN TEFSİRİNİN KAYNAKLARI.....	6
a. Kur'ân.....	6
aa) Mutlak'ın Mukayyed ile Tefsiri.....	7
ab) Âmm'ın Tahsis Yoluyla Tefsiri.....	7
ac) Müphem Hususların Tefsiri.....	8
ad) Garib Kelimelerin Tefsiri.....	9
ae) İfadelerdeki İhtimallerin Bire İndirgenmesi.....	10
af) Kısa ve Veciz İfadelerin Geniş Tefsiri (Muhtasar'ın Mufassal ile Tefsiri).....	10
ag) İfadelerin Mecâzî Oluşlarının Tayin Edilmesi.....	11
ağ) İzahı Güç Hususların Tefsiri.....	11
b. Sünnet.....	12
c. Sahabe Kavli.....	14
d- Tabiûn Sözü.....	16
e- Arap Dili ve Edebiyatı.....	17
B- KONULU TEFSİR.....	18

1. KONULU TEFSİRİN TANIMI	18
2. KONULU TEFSİRİN DOĞUŞU ve GELİŞMESİ	18
3. KONULU TEFSİRİN ÖNEMİ	20

BİRİNCİ BÖLÜM LÜGAVÎ ve KUR'ÂNÎ ÇERÇEVEDE ZİKİR

A- ZİKİRİN LÜGAT MANASI	23
B- ZİKİR KELİMESİNİN KUR'ÂN-I KERİM'DE KULLANILIŞI	25
C- ZİKİR KELİMESİNİN KUR'ÂN-I KERİM'DE KULLANILDIĞI MANALAR	27
D- ZİKİR EMR-İ HİTABINA MUHATAP OLANLAR	46
1. Fert olarak:	46
2. Topluluk olarak:	48
E- ZİKİR KONUSU TEŞKİL EDEN ŞEYLER	54
1. Allah Lâfza-i Celâli, Rab Lâfzı, Rabb'in Adı, Allah'ın Adı	54
2. Allah'ın Nimetleri	55
3. Allah'ın Âyetleri ve Hikmet, Kitap ve Hikmet, Kur'ân	57
4. Tevrât'ta Bulunan Hükümler	57
5. Hz. Meryem ve Bazı Peygamberler	58

İKİNCİ BÖLÜM ALLAH'I ZİKRETMEK

A- ALLAH'I ZİKRETMENİN ANLAMİ	60
B- ALLAH'I ZİKRETMENİN TEZAHÜRLERİ	63
1. Namaz Kılmak:	63
2. Tekbir, Tehlil, Tahmid, Telbiye, Tesbih, Temcid, Dua, Medh ve Sena vb. mânâsı taşıyan ifadelerle Allah'ı Zikretmek:	65
3. Allah'ın emir ve yasaklarını hatırlayıp düşünmek:	66
4. Allah'ın adını anmak:	67
5. Kur'ân okumak:	69
C- ALLAH'I ZİKRETMENİN HEDEFLERİ	70
1. Kelime-i Tevhid'in mânâsını yerleştirmek:	70
2. Allah ile kul arasındaki irtibatı temin etmek ve bunu sürekli hale getirmek	72
3. İbadetleri eksikliklerini tamamlayarak mükemmel hale getirmek	73
4. Hayatın bütününe ibadete dönüştürmek	74
D- ALLAH'I ZİKİR KARŞISINDA KULLARIN TAVIRLARI	75
1. İnananlar ve Allah'ı Zikretmek:	76
2. İnanmayanlar ve Allah'ı Zikretmek:	78
3. Zikirten Yüzçevirmek	79
4. Zikirten Yüzçevirenden Yüzçevirmek	80
E- ALLAH'I ZİKRETMEMEYE MANİ OLAN ŞEYLER	81
1. Şeytan	81

2. Ticaret /Alışveriş	83
3. Mal ve Evlât.....	83
F- ALLAH'İ ZİKRETMENİN FAYDALARI	85
1. Kalpleri huzura erdirir:	85
2. Tam ve temiz akıl sahiplerini kâinâtın yaratılış gayesine ulaştırır:	85
3. Müttakîlerin tevbe ve istiğfârına vesile olur:	86
4. Allah'ın lûtfuna mazhar eder:	87
5. Kurtuluşa erdirir:	87
6. Mağfîret ve büyük ecre nail eder:.....	88
SONUÇ.....	90
BİBLİYOGRAFYA	94

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
(a.s.)	: Aleyhisselam
a.y.	: Aynı yer
Ank.	: Ankara
b.	: Bin veya İbn
bşk.	: Başkanlığında
bkz.	: Bakınız
h.	: Hicri
H.z.	: Hazret-i
h.zr.	: Hazırlayan
İst.	: İstanbul
md.	: Maddesi
ö.	: Ölüm tarihi
(r.a.)	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm, insanlığı karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için, Hz. Peygamber aracılığıyla gönderilmiş son ilahî kitaptır.

Bir hidâyet kaynağı olan Kur'ân, okunmak, anlaşılacak ve gereğince amel edilmek üzere indirildiğinden, ilk defa ona muhatap olan Hz. Peygamber başta olmak üzere, zamanımıza kadar pekçok müfessir tarafından açıklanmıştır.

Kur'ân'ı anlama ve açıklama çabaları içerisinde daha çok göze çarpan husus, bu açıklamaların, her çağın kendi ihtiyaç ve idrakine paralel seyretmesi yanında, müfessirin kendi kültür ve birikimi yönünde şekillenmiş olmasıdır.

Her müfessir Kur'ân'ı açıklarken kendi tefsir metodunu da bir bakıma ortaya koymaktadır. Bu konuda müfessirin, daha önceki metod ve çalışmalardan etkilenmesi mümkün olmakla birlikte, farklı bir metod kullanması da mümkündür.

Nüvesi ilk dönemlere kadar giden fakat daha çok yaşadığımız yüzyılda gelişip tekâmül eden ve ülkemizde de yaygınlaşma eğilimi gösteren bir tefsir türü olan Konulu Tefsir, son yıllarda varlığını iyice hissettirmeye başlamıştır.

Bu tür tefsir, belirli bir konunun ele alınarak, Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde açıklanmasını öngörmekte ve Genel Tefsir Metodu olan, Kur'ân'ın âyet âyet veya sûre sûre tefsir edilmesinden farklı bir durum arz etmektedir.

Kur'ân'ı kendi bütünlüğü içinde anlama ve belirli bir konuda Kur'ân'ın bakış açısını tespit etme imkânı veren Konulu Tefsiri dikkate alarak tez konumuzu "Kur'ân'da Zikir Kavramı ve Boyutları" başlığıyla belirledik.

Yaptığımız istişare ve araştırmalar sonucu, konuyu belli bir plan dahilinde işlemeye ve Kur'ân'da zikir kavramıyla neyin kastedildiğini ortaya koymaya çalıştık.

Tezimiz bir giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Giriş kısmında Konulu Tefsir'in tefsir tarihindeki yeri ve onun Kur'ân tefsiri'nin kaynakları içerisinde ilk sırada yer alan Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri nev'inden bir tefsir

çeşidi olduğu ve ayrıca Konulu Tefsirin tanımı, doğuşu, gelişmesi ve önemi ifade edilmeye çalışılmıştır.

Birinci bölümde zikrin lügavî mânâları yanında kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'de nasıl kullanıldığı ve hangi anlamlara geldiği belirtilmiş, bu sayede Kur'ân'daki anlamlarıyla kök mânâları arasındaki ilişkiyi mukayese etme imkânı sağlanmıştır.

Bununla birlikte yine bu bölümde, konumuzun temeli sayılan ve zikrin kavramsallaşarak ifade ettiği Allah'ı zikretmek olgusunun izahına hazırlık mahiyetinde olmak üzere zikir kelimesinin Kur'ân'da emir kipiyle muhatap aldığı kişiler incelenmiştir.

Ayrıca zikir fiili, aynı gayeyle kendisine konu olan nesneler bakımından bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Tezin ikinci bölümünde ise, zikir kavramıyla âdetâ özdeş hale gelen Allah'ı zikretmek mefhumu üzerinde durulmuş, Allah'ı zikretmenin anlamı, dışa vuruş biçimleri tespit edilmeye çalışılmış, onunla hangi hedeflerin gerçekleştirilmek istenmiş olabileceği, Kur'ân'daki bağlamından tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bunun yanında Allah'ı zikir karşısında inanan ve inanmayan insanların tavırları belirtilmiş, Allah'ı zikretmeye engel olabilecek unsurlar özellikleriyle anlatılmıştır.

Bunlardan başka Allah'ı zikretmenin inanan kulların kalplerini huzura ve kurtuluşa erdirip Allah'ın lütfuna mazhar kıldığı, onları yaratılış gayesine ulaştırdığı, Allah'a yönelerek bağışlanmalarına vesile olduğu ve sonuçta büyük bir mağfiret ve ecre nail olmalarını sağladığı belirtilmiştir.

Sonuç kısmında ise yapılan çalışma özetlenerek neticeleri ortaya konulmuştur.

Burada ifade edilen plan dahilinde incelemeye çalıştığım tezin hazırlanması safhasında eserlerinden istifade ettiğim değerli İslâm âlimlerini zikr-i cemîl ile yâdederken çalışmamın her merhalesinde bilgi, düşünce ve tashihlerinden çok şey öğrendiğim ve sıcak ilgisini hiçbir zaman esirgemeyen muhterem hocam Yrd. Doç. Dr. Emin Işık Bey'e teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca tezin yazımı ve düzenlenmesinde yardımlarını lütfeden değerli akademisyen arkadaşlarıma da burada teşekkürü bir borç bilirim.

İhsan KAHVECİ
İstanbul 1995

GİRİŞ
TEFSİR ve KONULU TEFSİR

A- KUR'ÂN TEFSİRİ ve KAYNAKLARI

1. KUR'ÂN-I KERİM'İN TEFSİRİNE DUYULAN İHTİYAÇ

Kur'ân-ı Kerîm, bilindiği gibi, Allah Teâlâ tarafından Peygamber (a.s.)'e insanları karanlıktan aydınlığa çıkarması için indirilen ilâhî bir kitaptır¹. Okuma yazma bilmeyen bir toplum içinde inmeye başlayan², insanlığı sapıklıktan kurtaracak ve onlara her iki âlemin saâdetini bahşedecek olan Kur'ân, muhatapları tarafından en iyi şekilde anlaşılacak durumundaydı. Bu durum ve bununla birlikte sahip olduğu zengin muhteva, dil ve üslûp özellikleri, onun mutlak sûrette tefsir ve izah edilmesini gerektiriyordu.

Ayrıca semâvî kitapların sonuncusu ve en mütakâmili olması dolayısıyla onların muhtevaları yanında onlarda bulunmayan bazı bilgileri de ihtiva eden, insanlığın dünya ve âhiret mutluluğunu hedef alan, onun hayat programını itikâdî, ahlâkî, dînî ve dünyevî yönleriyle bir bütün halinde veciz bir ifadeyle belirleyen emsalsiz bir kitap olan Kur'ân'ın açıklanması tabîî ve zarûfî idi³.

Bütün insanlık için prensipler ihtiva eden Kur'ân, her zaman ve mekânda zuhur edecek ihtiyaçları tek tek sıralayıp muhtevasına dahil etmesi mümkün olmadığından bunların çözümüne yardımcı olacak bir takım genel esaslar vaz etmişti. Böyle bir kitapta açıkça anlaşılabilir âyetler olduğu gibi aynı açıklıkta anlaşılamayacak âyetler (müteşabih) de vardı.

¹ 14/İbrahim, 1

² 62/Cum'a, 2

³ Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 24.

Hız. Peygamber (a.s.) zamanında müteşabih âyetler olduğu gibi kabul edilir, bunlar üzerinde fazla düşünölmezdi. İlk dönemlerde bu âyetlerin ihtiva ettiği lâfızların lügavî mânâları malûm ise de, bunların neye delâlet ettiklerinin tayini, Allah'a tefviz ve havale edilmişti. Fakat hapsedilemeyecek fitratta yaratılan insan zekası, müteşabih âyetler üzerinde de işlemeye başlamıştı. Hele İslâmiyetin safiyetini bozmak isteyenlerin, bu âyetlere gelişigüzel mânâ verişlerini firenlemek ve aynı zamanda bunun kötü neticelerinden müslümanları korumak için müteşabih âyetleri İslâmın ruhuna uygun bir şekilde te'vil etmek mecburiyeti hasıl olmuştu⁴.

Bunun yanında Kur'ân-ı Kerîm, arap diliyle inmiş ve bu dilde zirve noktasına erişmiş bir eser olduğundan kendisinde yüksek edebî sanatlar bulunmaktaydı. Buna mukabil ona muhatap olanlar, arap dilinin zirveye ulaştığı ve büyük itibar gördüğü bir toplumda yaşıyor olsalar da kavrayış bakımından aynı derecede değildiler. Bu nedenle de herkes tarafından anlaşılması için Kur'ân açıklanmalıydı. Buna binâen, gerek saâdet döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde tefsire ihtiyaç duyulmuştur.

Bir din kitabı olması dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'de bir takım dînî istihlalar da varid olmuştu. Lügat mânâsı bilinen bazı kelimelere, o zamana kadar araplarca bilinmeyen bir kısım mânâların yüklenmesi sonucu meydana gelen yeni terimlerin de açıklanmaya ihtiyacı vardı. Bunun yanında Kur'ân'da bulunan hakikat, mecaz, ezdad, garib kelimeler, kıssalar, meseller ve müphemler gibi daha pek çok hususlar, onun izahını gerekli kılıyordu.

Kur'ân'ın kendi bünyesinden kaynaklanan bu ihtiyaçlar yanında onun tefsirini gerekli kılan en önemli âmil, bizzat Kur'ân'ın kendi kendisinin tefsir edilmesini istemesidir. Zira Allah Teâlâ, Kur'ân'da bildirdiğı üzere, onun beyanını bizzat üzerine almış⁵, ayrıca Peygamber (a.s.)'e onu tebliğ etmesi yanında açıklama emrini vermiştir⁶. Bazı âlimler Allah'ın açıklamasından muradın Hız. Peygamber (a.s.)'in açıklaması olduğunu ileri sürmüşlerdir⁷.

Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm, insanlara kendisi üzerinde düşünmeyi ve kendisine tabi olmayı çeşitli âyetlerde emretmiş ve bunu yapmayanları da zemmetmiştir⁸.

⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 35.

⁵ 75/Kıyamet, 19.

⁶ 5/Mâide, 67; 16/Nahl, 44; 4/Nisâ, 105; 16/Nahl, 64; 75/Kıyamet, 19.

⁷ A. Jeffery (nâşir), *Mukaddimetân*, 195; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 39.

⁸ 38/Sâd, 29; 47/Muhammed, 24; 23/Mü'minûn, 68; 17/İsrâ, 45,46; 4/Nisâ, 78.

Binâenaleyh, Kur'ân üzerinde düşünmek ve onu anlamak için elbetteki onun açıklanmasına ihtiyaç vardır.

Kur'ân'ın tefsirine duyulan ihtiyacın âmillerini böylece belirttikten sonra, şimdi de Kur'ân tefsirinin kaynaklarını ele almak istiyoruz.

2. KUR'ÂN TEFSİRİNİN KAYNAKLARI

Kur'ân-ı Kerîm, başta kendisi olmak üzere Peygamber (a.s.), nüzül ortamına vakıf sahabe ve onlara mülâki olup ilimlerinden istifade eden tabîîn tarafından tefsir edildiği gibi, gerek ilk dönemlerde gerekse daha sonraki devirlerde arap dili ve edebiyatı bilgilerine dayanılarak da izah edilmeye çalışılmıştır.

Kur'ân'ın Kur'ânla, Peygamber (a.s.)'in sünneti ve sahabe ve tabîîn'den gelen tefsir hususundaki haberlerle izahına rivâyet tefsiri denilirken, Kur'ân'ın tefsirinde başvuru bu kaynaklar rivâyet tefsirinin kaynakları olarak kabul edilmektedir.

Yine Kur'ân'ın arap dili ve edebiyatı ile tefsir edilmesine dirâyet tefsiri denilirken, tefsirde başvuru bu kaynak da dirâyet tefsiri kaynağı olarak kabul edilmiştir⁹.

Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında her dönemde başvuru en önemli ve sağlam tefsir, şüphesiz yine Allah kelâmı olan Kur'ân'dır.

a. Kur'ân

Allah Teâlâ, Kur'ân hakkında "Sonra onu açıklamak bize düşer"¹⁰ buyurmak süretiyle onun bazı âyetlerinin diğer bazılarını tefsir ettiğine işaret etmiştir. Sübûtunun kat'î olması ve rivâyet açısından da kesin bir yolla nakledilmesi ona tefsir kaynakları arasında en sağlam olma vasfını kazandırmıştır.

Kur'ân âyetlerine bakıldığında bir yerde kısaca değinilen bir konunun başka bir yerde açıklanmış, bir âyette genel olarak anlatılan bir hususun diğer âyette sınırlandırılmış ve kayıtlanmış olduğu görülür. Buradan da Kur'ân'ın kendi kendini tefsir ettiği, bunun Kur'ân'ın tefsirinde en sağlam yol olduğu, böylesi durumlarda başka bir kaynağa başvurmaya gerek olmadığı anlaşılır.

Ancak bu noktada belirtilmesi gereken bir husus, bir âyetin izahı sadedinde onunla ilgili açıklayıcı niteliği haiz olan bütün âyetlerin gözönünde bulundurulması ve

⁹ Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 28, 29.

¹⁰ 75/Kıyamet, 19.

incelenmesidir. Hiç de kolay olmayan bu usûl, hem Peygamber (a.s.)'in hem de ashabının Kur'ân tefsirinde başvurduğu önemli bir yoldur¹¹.

Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri incelendiğinde bunun, çeşitli şekiller içerisinde gerçekleştiği görülür.

Kur'ân'ın Kur'ânla Tefsir Şekilleri:

aa) Mutlak'ın Mukayyed ile Tefsiri

Kur'ân, muayyen konuları işlerken, bazı âyetlerinde mutlak ifadelerle verdiği hususları, başka yerlerde kayıtlayarak takdim etmektedir.

Meselâ Allah Teâlâ, Mâide Sûresinin 3. âyetinde "Leş ve kan ... size haram kılındı" buyurmuş, haram edilen kanı mutlak olarak zikretmiştir. Başka bir âyette de "akıtılmış kan..."¹² buyurarak haram edilen kanı "akıtılmış" olmakla kayıtlamıştır. Buna göre kanın haram olması için akıtılmış olması gerekmektedir. Bundan hareketle kara ciğer, dalak ve etin içinde kalan kanın haram olmadığı bildirilmiştir¹³.

ab) Âmm'ın Tahsis Yoluyla Tefsiri

Kur'ân'ın ifade özelliklerinin bir sonucu olarak, bazı umum bildiren ifadelerinin çoğu zaman onun değişik yerlerindeki diğer bazı âyetler vasıtasıyla tahsis edildiği görülmektedir.

Genel anlamlı kelimelerin tahsis edilmesi biçiminde görülen tefsir örnekleri iki grupta incelenebilir.

1. Âmm olan lâfızdan kasdolunan şeyin belirlenmesi

Genel anlamlı kelimeler çok çeşitli hususları kapsadığından Kur'ân'ın bütününde onu belirli bir mânâyâ hasretmek mümkün değildir. Bu nedenle ancak yerine göre belirli bir mânâsı olabilir¹⁴. Meselâ "zulüm" kelimesi, genel anlamlı bir kelimedir. Bu

¹¹ Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 31.

¹² 6/En'âm, 145.

¹³ Abdülkerim Zeydan, *el-Vecfz*, 237.

¹⁴ Hâlis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, 103.

kelime bazı âyetlerde şirk ve küfür anlamında kullanılırken¹⁵, bazılarında ise sadece yapılan bir hatayı veya haksızlığı ifade eder¹⁶.

Meselâ İsrâ Sûresi'nin 59. âyetindeki¹⁷ "zulüm" kelimesinin mânâsının ne olduğu hususu açık değildir. Buradaki zulmün ne olduğunu ancak kıssanın anlatıldığı diğer bir sûrede görüyoruz. "Buna rağmen onu (deveyi) kesmişlerdi"¹⁸, "Onu yalanladılar ve deveyi kestiler"¹⁹, "Fakat bir arkadaşlarını çağırdılar, o da kılıcını alarak deveyi kesti"²⁰ âyetlerinden onların deveyi boğazladıklarını anlıyoruz.

2. Âmm olan lâfzın şumûlüne giren hususlardan bir kaçının açıklanması

Kur'ân'da yer alan genel anlamlı kelimelerin delâlet ettiği mânâlar umumiyetle, içine aldıkları cüz'îyyâtın değişik âyetlerde sayılmasıyla açıklanmış olmaktadır.

Meselâ Enbiyâ Sûresi'nin 74. âyetindeki²¹ "habâis" kelimesi genel anlamlıdır. Kötü, bayağı anlamlarına gelen kelime, Lût kavminin işlediği bir kötülüğü ifade etse de, bu kötülüklerin neler olduğu âyette kesin olarak belirtilmemiştir. Ancak başka sûrelerdeki âyetlerde buna açıklık getirilmekte, bu fiillerin kadınları bırakıp erkeklerle temasta bulunma, yol kesme²², peygamberleri yalanlama ve onu yurtlarından çıkarma tehdidinde bulunma²³ gibi kötü işler olduğu bildirilmektedir.

ac) Müphem Hususların Tefsiri

Kur'ân'ın bir özelliğinin de çeşitli vesilelerle yer, zaman ve şahıs isimlerini ön plana çıkarmayıp bu durumlarda ism-i işaretleri, ism-i mevsulleri ve zamirleri kullanmasıdır.

¹⁵ 31/Lokman, 13; 2/Bakara, 253.

¹⁶ 4/Nisâ, 64,148; 16/Nahl, 41; 35/Fâtır, 32; 36/Yâ-Sîn, 54.

¹⁷ "Semûd milletine apaçık bir mucize olarak dişi deve vermiştik de ona zulmetmişlerdi" (17/İsrâ,59).

¹⁸ 11/Hûd, 65.

¹⁹ 91/Şems, 14.

²⁰ 54/Kamer, 29.

²¹ "Lûta da hüküm ve ilim verdik. Onu çirkin işler yapan kasabadan kurtardık" (21/Enbiyâ, 74).

²² 29/Ankebût, 29.

²³ 26/Şuarâ, 167; 27/Neml, 56.

Öncelikle mesajını ulaştırmayı gaye edinen Kur'ân, bazan bu gayeyi gerçekleştirmek için bazı hususları müphem lâfızlarla ifade etmiştir. Bununla birlikte zaman zaman da müphem bıraktığı bazı şeyleri, kendi bünyesinde açıklama yoluna gitmiştir.

Böyle müphem lâfızların açıklanması, Kur'ân'da birkaç yolla yapılmıştır.

1. İsm-i Mevsûllerin Açıklanması

Buna bir örnek olarak, Fâtiha Sûresi'ndeki "Kendilerine nimet verdiği kimseler..." ibaresindeki çoğul ism-i mevsûl'ünden kasdolunanların, peygamberler, şehidler ve salihler oldukları Nisa Sûresi'nin 69. âyetiyle²⁴ anlaşılmaktadır.

2. İsm-i İşaretlerin Açıklanması

Mâide Sûresi'nin 53. âyetinde müminlerin "...sizinle beraber olduklarına bütün güçleriyle Allah'a yemin edenler bunlar mı?" diye "bunlar" ism-i işaretiyle gösterdikleri kimselerin Tevbe Sûresi'nin 42. âyetiyle²⁵ münafıklar olduğu anlaşılmakta ve belirsizlik ortadan kalkmaktadır.

3. Zamirlerin Açıklanması

Bakara Sûresi'nin 177. âyetinde²⁶ geçen "hubbihî" kelimesindeki zamirin merciinin "el-mal" kelimesi olduğu, Âl-i İmrân Sûresi'nin 92. âyetindeki²⁷ sevilen şeylerden harcamadıkça "birr"e ulaşamayacağını bildiren ifadedden anlaşılmaktadır. Böylece Kur'ân, zamirlerini açıklama tarzında kendisini tefsir etmiş olmaktadır.

ad) Garib Kelimelerin Tefsiri

Arap diliyle inen Kur'ân'ı Kerîm, indiği dönemde her zaman muhataplarının yaygın olarak kullandığı kelimelere yer vermemiştir. Bazan onun, dönemin ancak

²⁴ "Kim Allah'a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah'ın nimetlerine eriştiği peygamberler, sıddıklar, şehidler ve iyilerle beraberdirler" (4/Nisâ, 69).

²⁵ "...Bir de "Gücümüz yetseydi, sizinle beraber (savaşa) çıkardık!" diye Allah'a yemin edecekler..." (9/Tevbe, 42).

²⁶ "İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a , âhiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir..." (2/Bakara, 177)

²⁷ "Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça birr (iyiliğin kemal noktası)'e ulaşamazsınız..." (3/Âl-i İmrân, 92).

belirli kesimlerce bilinen kelimelere yer verdiği görülür²⁸. İşte böyle kullanıma sahip kelimeler, Kur'ân'ın garib kelimeleri arasında mütâlâa edilir. Kur'ân bazan kendisini bu tür kelimeleri açıklamak süretiyle tefsir etmektedir.

Meselâ, Meâric Sûresi'nin 19. âyetindeki²⁹ "helûâ" kelimesi garibdir ve hemen akabindeki iki âyetle mânâsı açıklanmaktadır: "Başına bir fenalık gelince feryâd eder, sızlanır. Bir iyiliğe uğrarsa, ondan herkesi meneder"³⁰.

ae) İfadelerdeki İhtimallerin Bire İndirgenmesi

Arap dilinde olduğu gibi Kur'ân'da da iki veya daha fazla mânâyâ çekilebilecek kelimeler yer almaktadır. Kur'ân'ın, birçok yerde birden fazla mânâyâ ihtimali olan kelimelerdeki ihtimali bire indirdiği görülür.

Meselâ Nisâ Sûresi'nin 24. âyetinde geçen "muhsanât" böyle bir kelimedir. Kelimenin aslında üç mânâsı vardır ve bunların herbiri Kur'ân'da kullanılmıştır; İffetli ve namuslu kadınlar³¹, evli kadınlar³², hür kadınlar³³. Ancak yukarıdaki âyette bu üç mânâdan siyak-sibak gereği sadece biri geçerli olmaktadır. O da "evli kadınlar" anlamı. Zira kelime, evlenilmesi haram kadınlardan bahseden bir siyakta varid olmuştur. İffetli ve hür kadınların bu kategoriye girmesi sözkonusu olmadığından, kelimeyle ilgili ortada bir ihtimal kalıyor ki o da nikahlı kadınlarla evlenmenin haram oluşu sonucunu veren kelimenin "evli kadınlar" mânâsına hamledilmesidir.

af) Kısa ve Veciz İfadelerin Geniş Tefsiri (Muhtasar'ın Mufasssal ile Tefsiri)

Kur'ân-ı Kerîm'in bir yerinde kısa ve özlü bir biçimde temas edilen bir konunun başka bir yerinde genişçe açıklandığı görülür. Bu, daha çok Kur'ân'daki kıssaların geçtiği âyetlerde müşahade edilmektedir.

Meselâ Kur'ân, Bakara Sûresi'nin 50. âyetinde İsrâiloğulları için denizi ayırıp onları kurtardığını ve Firavn ordusunu boğduğunu ifade ederken, hâdisenin nasıl seyrettiğinden söz etmemektedir. Olayın ayrıntılarını kıssanın geçtiği başka âyetlerde

28 Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 295; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 150.

29 "İnsan gerçekten pek huysuz yaratılmıştır" (70/Meâric, 19).

30 70/Meâric, 20,21.

31 5/Mâide, 5.

32 4/Nisâ, 24.

33 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, I, 657; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 655.

buluyoruz. İlgili âyetlerde Allah'ın, Hz. Mûsâ (a.s.)'ya, kendisine tabi olanları geceleyin harekete geçirmesini vahyedişi³⁴, denizin kıyısına vardıklarında âsâsını denize vurmasını buyuruşu, denizin ikiye ayrılışı ve her iki tarafın yüce bir dağ gibi yüksek oluşu³⁵, geriden takip edenlerin iyice yaklaştırılmaları³⁶ ve nihâyet Hz. Mûsâ (a.s.)'nın ve yanındakilerin kurtarılışı, Firavun ve tebaasının denizde boğuluşu³⁷ gibi ayrıntıları elde etmekteyiz.

ag) İfadelerin Macâzî Oluşlarının Tayin Edilmesi

Hakikat ve mecaz, her dilin vazgeçilmez iki unsurudur. Arapça olan Kur'ân'da da yerine göre bu iki tür ifade biçimi kullanılmıştır. Hangi ifadenin hakikat, hangisinin mecaz olduğu ibarelerin sevkedildiği mânâ örgüsünden anlaşılmaktadır.

Meselâ, Enfâl Sûresi'nin 22. âyetinde, yeryüzünde dolaşan canlıların en şerlilerinin düşünmeyen sağır ve dilsizler olduğu belirtilirken, mecâzî bir anlam kastedilmiştir. Bu ifadenin mecâzî anlam taşıdığını, sağır ve dilsizlerle, inkârcıların kastedildiğini aynı sûrenin 55. âyetinden³⁸ öğreniyoruz.

ağ) İzahı Güç Hususların Tefsiri

Kur'ân'da izahı güç olan ve çelişkili gibi görünen noktalar, onun bütünlüğü içerisinde ele alındığında açıklığa kavuşur.

Meselâ A'raf Sûresi'nin 28. âyetinde, görünürde bir işkâl vardır. Zira âyette "Cehennem için birçok cin ve insan yarattık" buyurulmuş, yaratılan bu varlıkların âdetâ hiçbir seçim hakkı olmadığı düşüncesi akla gelmektedir. Ancak âyetin devamında cehennemlik olan kimselerin kalpleri olup anlamadıkları, gözleri olup görmedikleri, kulakları olup işitmedikleri ifade edilirken, aynı niteliği taşıyan kimselerden sözeden Ahkâf Sûresi'nin 26. âyetinde³⁹ bu insanların Allah'ın âyetlerini

³⁴ 20/Tâ-Hâ, 77.

³⁵ 26/Şuarâ, 63.

³⁶ 26/Şuarâ, 64.

³⁷ 26/Şuarâ, 65,66; 20/Tâ-Hâ, 78.

³⁸ "Allah katında canlıların en kötüsü, kâfir olanlardır. Çünkü onlar, (Allah'a) iman etmezler" (8/Enfâl, 55).

³⁹ "...Kendilerine kulaklar, gözler ve kalpler vermiştik. Fakat kulakları, gözleri ve kalpleri kendilerine bir fayda sağlamadı. Zira bile bile Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlardı..." (46/Ahkaf, 26).

inkâr etmelerinden dolayı kendilerine verilen kulakların, gözlerin ve kalplerin onlara fayda vermediği belirtilmiştir.

Ayrıca Kur'ân'ın, kulların kendi iradeleriyle iman ve küfrü seçebilecekleri, Allah'ın haksızlık yapmayacağı, herkesin yaptıklarının türüne göre öte dünyada karşılık göreceği ve dahası hayatın ve ölümün, kimlerin iyi işler yapacağının belirlenmesi hikmetine binâen yaratıldığı gibi hususları ortaya koyduğu da düşünüldüğünde "Cehennem için birçok cin ve insan yarattık..." ifadesinden, hiç seçme hakkı tanınmadan, bazı kimselerin Cehennemden başka bir yere gidemeyeceği gibi bir anlamın çıkarılmasının mümkün olmadığı, dolayısıyla da zikredilen ibareyle, onun zahirî ve hakiki anlamı yerine, insanların ve cinlerin çoğunun, Cehenneme gireceklerinin, Allah Teâlâ tarafından haber verildiği söylenebilir⁴⁰.

Kur'ân tefsiri kaynaklarının başında gelen ve onun en sağlam tefsirini oluşturan Kur'ân'ın, kendini açıklama biçimlerini böylece belirttikten sonra, şimdi de ikinci derecede tefsir kaynağı sayılan sünneti ele alacağız.

b. Sünnet

Sünnet, hemen bütün İslâm âlimlerince, Kur'ân'ın tefsirinde ikinci kaynak olarak kabul edilir. Zira Kur'ân, Peygamber (a.s.)'i, sadece tebliğle memur kılmamış, aynı zamanda ona kendisini açıklama görevini de yüklemiştir⁴¹: "...Sana da bu Kur'ân'ı indirdik ki, insanlara kendilerine indirileni açıklayasın ve onlar da tefekkür etsinler"⁴².

Kur'ân-ı Kerîm'in gaye ve maksadını, insanlar içerisinde en iyi şekilde öğretecek olan kişi Hz. Peygamber (a.s.)'dir. Çünkü o, Kur'ân'ı en iyi bilen ve onun tefsiri hususunda da en yetkili zattır. Bu itibarla, Kur'ân'ın özellikle tatbikatla ilgili kısa ve öz ifadelerinin açıklanmasında onun rolünü kabul etmemek mümkün değildir.

Kendisine indirileni tebliğ etmesine paralel onu açıklama görevini de yürüten Hz. Peygamber (a.s.)'in, Kur'ân'ın hepsini açıklaması sözkonusu olmasa bile⁴³ gerek ahabın bazı Kur'ân âyetleriyle ilgili sorularına cevap olarak, gerekse lüzum hissettiği zamanlarda birçok âyeti tefsir ettiğini kaynaklar bize haber vermektedir⁴⁴.

40 Hâlis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, 131.

41 Ayrıca bkz. 2/Bakara, 129; 3/Âl-i İmrân, 164; 62/Cum'a, 2.

42 6/En'âm, 44.

43 Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'an Tefsiri*, 45-61 s. arası.

44 Bu konuda hadis külliyyatının özellikle "Kitâbü't-Tefsîr" bölümleri ve rivayet ağırlıklı Kur'ân tefsirlerine bakılabilir.

Hız. Peygamber (a.s.)in açıklamaları, Kur'ân'ın mücmel olan âyetlerini tafsil, umûmî hükümlerini tahsis, müşkilini tavih, müphem olanını açıklama, garib kelimeleri beyan etme, tavsif ve tasvir ederek müşahhas hale getirme, edebî incelikleri ihtiva eden âyetlerin maksûdunu bildirme gibi belli başlı hususlara teallûk eder⁴⁵.

Hız. Peygamber (a.s.)'in Kur'ân âyetleriyle ilgili açıklamaları iki grupta toplanabilir. Birinci grupta olanlar, insanlardan hiçbir kimsenin beyan salâhiyetine sahip olmadığı gaybî hususlara, ibâdât, muâmelât ve ukûbatla ilgili pratiğe ait konulara, medlûlleri anlaşılamayan bazı ifadelere dair beyanlarıdır⁴⁶. Meselâ, Cennet ve Cehennem ahvaliyle ilgili Kur'ân âyetlerini açıklaması, kabir azabıyla geçmiş peygamberlerin ve kavimlerinin başlarından geçen olaylarla ilgili beyanları, ashap dahil ümmetin âlim kişileri tarafından bilinemeyecek türden şeylerdir.

Bu gruba giren bir tefsirine örnek olmak üzere onun mücmeli beyan eden bir hadisini örnek verelim. Hırsızlık yapanlarla ilgili olarak Kur'ân'da "Hırsız erkek ve hırsız kadının yaptıklarına karşılık Allah'tan bir ceza olarak ellerini kesiniz"⁴⁷ buyrulurken hırsızlık, umûmî olarak zikdedilmiştir. Fakat Peygamber (a.s.), "Çeyrek dînar veya daha fazla miktar çalanın eli kesilir"⁴⁸ demek sûretiyle elin kesilmesi için şart olan miktarı tahdid ve tayin etmiştir.

Hız. Peygamber (a.s.)'in ikinci grupta mütâlâa edilen açıklamaları ise, öncelikle, Kur'ân'ın bazı âyetlerinin vermek istediği mesajı teyid eder tarzıdır⁴⁹. Bilindiği gibi Hız. Peygamber (a.s.), farklı anlayış ve kaabiliyetlere sahip muhataplara açıklamalarda bulunuyor, onların ihtiyaçlarına cevap verirken durumlarına göre bazı şeyleri müşahhaslaştırıyor, bazılarını örneklerle anlatıyor veya niteliklerini belirtiyordu. Böyle durumlarda o, bazan umûmî bir kelimenin şümûlüne giren türlerden birini veya birkaçını zikretmiş, bazan ifadeyi lâzımı, bazan nazîri, bazan da semeresi ile tefsir

45 Şâtubî, *el-Muvâfakât*, IV, 9; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, I, 38; Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri*, 29-30.

46 Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîl'i âyi'l-Kur'ân*, I, 33.

47 5/Mâide, 38.

48 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 36, 41, 80, 162, 163; Tirmizî, *Sünen*, IV, 50; Nesâî, *Sünen*, VIII, 8; İbn Mâce, *Sünen*, II, 862; Ebû Dâvûd, *Sünen*, IV, 549-551; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 229.

49 Hâlis Albayrak, *Kur'ân'ın Bâtınlığa Üzerine*, 141.

etmiştir. Bu itibarla onun bu tür açıklamalarının sözkonusu özelliklerine dikkat etmeli ve bazı hadislerin hasır ifade ettiği vehmine kapılmamalıdır⁵⁰.

Onun bu gruba dahil açıklamalarından birini, Fâtiha Sûresi'nin 7. âyetinde görüyoruz. Peygamber (a.s.)'in, bu âyetteki "Gazaba uğrayanlar ve yoldan sapmışlar" cümlesini, "Gazaba uğrayanlar yahudiler, sapıklar da hristiyanlardır" şeklinde açıkladığı rivâyet edilmiştir⁵¹.

Esâsen âyetteki ifadenin umûmî olduğu ve doğru yoldan sapan her grup insanı içine aldığı, dolayısıyla da bunları sadece bir fırkaya tahsis etmenin sözkonusu umûmî mânâyı en meşhur ve en açığıyla misallendirme olacağı bildirilmiştir⁵². Binâenaleyh, Peygamber (a.s.)'in bu gibi açıklamalarını, bazı âlimlerin yaptığı gibi, âyetin anlaşılmasında istifade edilmesi gereken, fakat mânâyı tümünden sınırlandırıcı ve kapsayıcı olmayan tefsirler olarak kabul etmek daha doğru olur⁵³.

Netice olarak diyebiliriz ki, başlangıçtan zamanımıza kadar gelmiş geçmiş bütün müfessirler, sünnetin Kur'ân'ı tefsir ettiğinde ittifak etmişlerdir. Ancak Hz. Peygamber (a.s.)'in onun ne kadarını açıkladığı hususu ihtilafıdır. Kur'ân'ın bütünü tefsir etmiştir diyenler olduğu gibi, onun pek azını tefsir etmiştir diyenler de vardır⁵⁴. Her hâlükârda sünnetin Kur'ân'ı tefsirde vazgeçilmez bir kaynak olduğu söylenmelidir.

c. Sahabe Kavli

Kur'ân tefsirinin bir kaynağı da sahabenin beyanıdır. Sahabenin açıklamaları bu noktada, Kur'ân ve Hz. Peygamber (a.s.)'in sünnetinden hemen sonra gelir. Kur'ân tefsiri konusunda Hz. Peygamber (a.s.)'den sonra en yetkili merci sahabedir. Zira onlar, Kur'ân'ın ilk muhatapları olmaları dolayısıyla onun inişine şâhid, âyetlerle onların nüzûlüne vesile teşkil eden olaylar arasındaki irtibata vâkıf idiler.

⁵⁰ Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri*, 127-129.

⁵¹ Tirmizî, *Sünen*, V, 204; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 185.

⁵² Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri*, 130.

⁵³ Hâlis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, 144.

⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 19-30; Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri*, 45-71; Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 49.

Yirmi k     sene boyunca Kur'ân'ın inişini m    hede eden ve bu esn  da cereyan edip, âyetlerin inişine sebep olan olayları bizzat yaşamış bulunan sah  b  ler, kuşkusuz onu en iyi anlayan kimselerdi⁵⁵.

Bunun yanında onlar, arap dilinin üslûp ve muhteva inceliklerini, arap   det ve geleneklerini iyi biliyor, yuhudi ve hristiyanları iyi tanıyorlardı. Aynı zamanda üstün bir idrak gücü ve sarsılmaz bir imana sahiptiler. Dolayısıyla da Kur'ân'ın maksat ve gayelerini anlayabiliyor, temel ilkelerini kavrayabiliyorlardı⁵⁶.

Ancak sahabenin akl   melekeleri ve ilmî dereceleri birbirinden farklı olduğundan hepsinin Kur'ân'ı aynı derecede anlamaları mümkün de  ildi⁵⁷. Bu nedenle her sahabi, Kur'  nla ilgili gerekli izahları, kendi meleke ve bilgi birikimine göre yapıyordu.

Sahabe, Kur'ân âyetlerinin izahını ya Hz. Peygamber (a.s.)'den işitmek s  retiyle veya içtihatlarıyla yapmışlardır. Çok kere âyetlerin mânâlarını, sebebi n  z  llerini anlatmak s  retiyle açıklamış oluyorlardı⁵⁸. Kendi içtihatlarıyla yaptıkları tefsirlerde ise genellikle kelimenin lügavî mânâsını izah etmekle yetinmi  lerdir⁵⁹.

Sahabenin kavli, içtihat edilmesi mümkün olmayan yerlerde ve sebebi n  z  l ile ilgili konularda, Hz. Peygamber (a.s.)'e isnad edilmese de merfu h  km  ndedir⁶⁰. Dolayısıyla bu konularda onlardan sahih bir isnadla gelen riv  yetlerden müstağni kalmak mümkün de  ildir⁶¹.

    ihad edilmesi ve fikir yürütülmesi mümkün olan, aynı zamanda Hz. Peygamber (a.s.)'e de isnad edilmeyen yerlerde ise sahabe tefsiri, tercih edilmekle beraber bağlayıcı de  ildir⁶².

55 Sadreddin Gümüş, *Kur'  n Tefsirinin Kaynakları*, 59.

56   smail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 72; Sadreddin Gümüş, *Kur'  n Tefsirinin Kaynakları*, 59.

57   smail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 72.

58   smail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 86.

59 Sadreddin Gümüş, *Kur'  n Tefsirinin Kaynakları*, 73.

60 Süyûtî, *Ted  r  b  'r-râvî*, I, 192.

61 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-M  fessir  n*, I, 95.

62 Sadreddin Gümüş, *Kur'  n Tefsirinin Kaynakları*, 79.

Bütün bunların neticesinde, Kur'ân'ın anlaşılmasında sahabe kavlinin, özellikle de sadece nakil yoluyla bilinebilecek hususlarda, Kur'ân ve Peygamber (a.s.)'in açıklamalarından sonra geldiği ve gerekli olduğu söylenebilir.

Kur'ân'ın sahabe kavliyle tefsirine bir örnek vererek konuyu bitirelim. İbn Abbâs Bakara Sûresi'nin 5. âyetindeki "Sırât-ı Müstakîm" kelimesini, "İslâm" olarak tefsir etmiştir. Aynı tefsir, İbn Mes'ûd ile bir grup sahabîden de nakledilmiştir⁶³.

d- Tabiûn Sözü

Kur'ân tefsirinin kaynaklarından birinin de tabiûn sözü olduğu, zira onların sahabeden sonra Kur'ân'ı anlayan en iyi nesil olduğu bildirilmiştir⁶⁴. Kur'ân tefsiriyle meşgul olan tabiîler, sahabenin yetiştirdiği ilim ve fazilet sahibi kimseler olup, sahabeden sonra Kur'ân tefsirinde söz sahibidirler.

Tabiîler Kur'ân'ı öncelikle Kur'ânla, sonra sünnetle, daha sonra da sahabe kavliyle tefsir etmişlerdir.

Asr-ı Saâdetten uzaklaştıkça içtihadın boyutları genişlemişti. Bu arada tabiîler de içtihadattan geri kalmadılar. İctihatlarında onlar, Kur'ân lâfızlarının Peygamber (a.s.) dönemindeki kullanışlarını esas alıyor, bu konuda arap dilinin inceliklerinden istifade ediyorlardı.

Tabiîler Kur'ân tefsirinde, özellikle kıssalar çerçevesinde ehl-i kitaba da müracaat etmişlerdir. Ancak doğru yanlış araştırması yapılmadığı için de bu tür nakillerin önemli bir kaynak değeri bulunmamaktadır.

Tabiîlerin yaptıkları tefsirin kaynaklık değeri ise tartışmalıdır. Konuyla ilgili şunlar söylenebilir: Ahiretle ilgili, nüzül sebebi ve buna benzer olup da içtihadın mümkün olmadığı alanlarda tabiîlerin sikalarından nakledilen rivâyetler alınmalıdır. İctihad edilmesi mümkün olan konularda ise, onların görüşlerini kabul edip etmemede bir serbestlik söz konusudur. Ancak onların herhangi bir konudaki icmaı karşısında, ittifak ettikleri görüşü benimsemek gereklidir. Böyle bir icmanın bulunmadığı durumun isteyen istediği fikri benimsemekte hür olmalıdır⁶⁵.

⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 58; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azîm*, I, 42.

⁶⁴ Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 81.

⁶⁵ Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 102.

Tabiîlerin tefsirine Nisa Sûresi'nin 44. âyetini örnek verebiliriz: "Baksana şu kendilerine kitaptan bir pay verilenlere: Sapıklığı satın alıyorlar, istiyorlar ki siz de yolu sapıtasınız". Âyette geçen "kendilerine kitaptan pay verilenler" ifadesini tabiîlerden Katâde, "Onlar Allah'ın düşmanları yahudilerdir. Sapıklığı satın aldılar" şeklinde tefsir etmiştir⁶⁶.

e- Arap Dili ve Edebiyatı

Apaçık bir arapça ile indirilen Kur'ân'ı anlamının yollarından biri de, arap dilini iyi bilmektir. Dolayısıyla arap dili ve edebiyatını Kur'ân tefsirinin önemli kaynaklarından biri olarak kabul etmek gerekir.

Kur'ân'ın dilinin apaçık bir arapça olduğunu, düşünülüp anlaşılması için arapça indirildiğini ifade eden âyetler, Kur'ân'ın arapça olarak indirildiğini gösterdiği gibi onun tefsirinin kaynaklarından birinin arap dili olduğuna işaret eder.

Arap dilini bilmenin Kur'ân'ı anlamak ve açıklamak için ne derece önemli olduğunu Mücâhid şöyle belirtir: "Yüce Allah'a ve âhiret gününe inanan bir kimse için arap-lügatlarını bilmedikçe Allah kelâmı hakkında fikir beyan etmek helal olmaz"⁶⁷.

Arap dilinin önemine binaen Kur'ân sahabe devrinden itibaren şiir, darb-ı meseller ve arap dilinin benzer unsurlarından getirilen şahidlerle tefsir edilmiş ve bu usûl daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir⁶⁸.

Bununla birlikte arapçanın hususiyetlerinin ve Kur'ân'da kullanılan kelimelerin onun indirildiği dönemde hangi anlamlarda kullanıldıklarının bilinmesini, tefsirin onsuz olmaz bir şartı ve Kur'ân tefsirinin kaynağı olarak kabul etme yerine onun önşartı telakki etmenin daha doğru olacağını söyleyenler de vardır⁶⁹.

Ancak her iki fikri bir arada düşünmek süretiyle arap dili, Kur'ân'ın anlaşılması ve tefsiri için hem bir kaynak hem de bir önşart olarak kabul edilebilir.

Kur'ân'ın anlaşılması ve açıklanması için lüzumlu kaynaklar belirtildikten sonra özetle şunlar söylenebilir: Kur'ân, tefsir kaynaklarından biri olarak, kendisinin doğru bir biçimde anlaşılmasında çok önemli bir rol oynamaktadır. Bunun yanında arap

⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 74; Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 95.

⁶⁷ Ömer Nasûhi Bilmen, *Tefsir Tarihi*, I, 124.

⁶⁸ Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 104.

⁶⁹ Hâlis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, 136.

dilinin özellikle Kur'ân'ın indiği dönemdeki kullanışlarını bilmek, Peygamber (a.s.)'in Kur'ânla ilgili açıklamaları, yalnızca nakil yoluyla bilinebilecek konularda sahabeden ve bir dereceye kadar tabiinden gelen haberlere muttâlî olmak, Kur'ân'ın anlaşılması için gerekli görülmüştür⁷⁰.

Genel olarak düşünüldüğünde, sözü edilen geleneksel tefsir kaynakları yanında, insanoğlunun her alanda ürettiği bilgi birikimi de Kur'ân tefsirinin kaynakları arasında zikredilebilir.

B- KONULU TEFSİR

1. KONULU TEFSİRİN TANIMI

Konulu tefsir, Kur'ân'da herhangi bir konu ile ilgili bütün âyetleri toplayarak onları ilmî bir incelemeye tabi tuttuktan sonra, Allah Teâlâ'nın o konu ile ilgili muradını toplu bir şekilde ortaya koymaya çalışân bir tefsir türüdür⁷¹.

Bu tefsir çeşidini genel tefsirden ayıran noktalar bulunmaktadır. Bunlardan biri ve ilk önce vurgulanması gerekeni, Kur'ân âyetlerinin ele alınış tarzıdır. Konulu tefsirde âyetler, konularına göre ele alınırken, genel tefsir'de âyetler, mevcut tertibe göre, sırasıyla, âyet âyet ele alınmaktadır.

Konulu tefsiri genel tefsirden ayıran bir diğer nokta ise, birincisinde gayenin, Allah Teâlâ'nın bir konu hakkındaki muradını toplu olarak tespit etmek iken, ikincisinde ise, incelenen âyetten kasdını bulmaya çalışmak olmaktadır⁷². Binâenaleyh konulu tefsir, genel tefsiri de içine aldığı fakat, onunla yetinmeyip bir konu etrafında toplu bir değerlendirmeye de elverdiği için genel tefsire nazaran daha önemli bir konuma sahiptir.

2. KONULU TEFSİRİN DOĞUŞU ve GELİŞMESİ

Konulu tefsirin bugünkü mânâsı ve adıyla ilk defa, içinde bulunduğumuz asırda ortaya çıktığı görülmektedir⁷³. Bu tür tefsirin doğuşuna, bazı müsteşriklerin asrımızda Kur'ânla ilgili olarak ileri sürdükleri birtakım şüphelerin yolaçtığı bildirilmiştir⁷⁴.

⁷⁰ Hâlis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğe Üzerine*, 153.

⁷¹ Mevlüt Güngör, "Tefsirde Konulu Tefsir Metodu", *İslâmî Araştırmalar*, c. 2, sayı 7, sayfa 50.

⁷² Mevlüt Güngör, "Tefsirde Konulu Tefsir Metodu", *İslâmî Araştırmalar*, c. 2, sayı 7, sayfa 50.

⁷³ Mustafa Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem* (trc. Salih Özer), 29; Mevlüt Güngör, *a.g.m.*, 50.

⁷⁴ Mahmud Hicâzî, *el-Vahdetü'l-mevzûiyyetü fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 402-403.

Müsteşriklerin bu tavrı karşısında İslâm âlimleri harekete geçerek onların ileri sürdükleri iddiaları, ilgili konulara ait âyetlerin tamamını incelemek suretiyle cevaplandırmış ve bu konularda müstakil eserler vermişlerdir.

Daha sonraları ise bilhassa akademik çevrelerde bu gibi çalışmalar rağbet görmüş, belirli konularda birçok eser meydana getirilmiştir⁷⁵.

Konulu tefsir, bu mânâ ve adla ilk defa bu asırda ortaya çıkmasına rağmen, onun köklerinin İslâmın ilk asrına kadar uzandığını belirtmek gerekmektedir⁷⁶. Zira konulu tefsirin, Peygamber (a.s.)'in de zaman zaman kullandığı ve yukarıda Kur'ân tefsirinin kaynakları bahsinde sözü edilen, Kur'ân'ın Kur'ânla tefsiri ile sıkı bir ilişkisinin olduğu bilinmektedir⁷⁷.

Aralarında sıkı bir ilişki ve benzerlik bulunmasına rağmen birbirinden bir noktada ayrılırlar. O da Kur'ân'ın Kur'ânla tefsirinde daha çok, incelenen bir âyet başka bir âyet ya da âyetlerle izah veya teyid edilir ve fazla ayrıntıya inmeden aynı konudaki âyetlerin alt alta sıralanışı yapılırken⁷⁸, konulu tefsirde, Kur'ân'ın bazısı bazısını tefsir eder ilkesinin⁷⁹ daha geniş bir sürette uygulanmasıdır. Bunun için de öncelikle Kur'ân'ın tamamı taranarak ele alınan konuyla ilgili âyetler müstakil bir başlık altında toplanarak incelenir. Bu sırada tabîî olarak diğer tefsir imkanlarından da yararlanılarak Kur'ân'ın ilgili konudaki görüşü ortaya konmaya çalışılır.

Kısaca belirtmek gerekirse konulu tefsir, Kur'ân'ın Kur'ânla tefsiri metodunun Kur'ân tertibine göre değilde müstakil olarak, daha geniş ve daha esaslı bir şekilde kullanılmasıdır⁸⁰.

Bunlardan ayrı olarak, bazılarının genel anlamda konulu tefsir içinde, bazılarının ise Kur'ân'ın muhtevasıyla ilgili olmayıp onun anlaşılması için yapılan teknik bir çalışma olduğu için konulu tefsir dışında kabul edip değerlendirdikleri bir takım eski

⁷⁵ Mevlüt Güngör, *a.g.m.* , 50.

⁷⁶ Mustafa Müslim, *Kur'ân Çalışmalarında Yöntem*, 29; Abdüssettâr Fethullah Said, *el-Medhal*, 28-33; Mevlüt Güngör, *a.g.m.* , 50.

⁷⁷ Mustafa Müslim, *a.g.e.* , 29; M. Güngör, *a.g.m.* , 50.

⁷⁸ Meselâ bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, I,443; III, 131.

⁷⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 175.

⁸⁰ Mevlüt Güngör, *a.g.m.* , 50.

ve yeni çalışmalara rastlanmaktadır. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın⁸¹ Mecâzû'l-Kur'ân'ı, M. İzzet Derveze'nin⁸² ed-Düstûr'l-Kur'ânî fî Şuûn'l-Hayat'ı gibi.

3.KONULU TEFSİRİN ÖNEMİ

Müslümanın hayatında eşsiz bir yer tutan Kur'ân, ihtiva ettiğı prensiplerle inananların hayatına yön vermektedir. Temel inanç ilkelerinden ferdî ve içtimâî hayatın kurallarına kadar pekçok konunun içiçe bulunduğı Kur'ân, her yönüyle anlaşılp öğrenilmesi ve hayata geçirilmesi gerekmektedir.

Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması için, ihtiva ettiğı konuları küllî bir bakış açısıyla ele alıp incelemek gerekir.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bir konu hakkında isabetli söz söyleyebilmek, gerektiğinde onun ayrıntılarına inebilmek için konuyla ilgili âyetleri bir bütün halinde ele alıp incelemek lâzımdır. Konulu tefsirin önemi burada ortaya çıkmaktadır. Zira araştırmacı, onun sayesinde ilgili konuda daha ayrıntılı ve daha geniş inceleme imkânı bulabilmektedir. Aynı derinlik ve ayrıntıdaki bir bilgiye genel tefsir yoluyla ulaşmak mümkün değildir⁸³.

Ayrıca konulu tefsirin önemi, onun, araştırma yapan ya da telifle uğraşan kimseye araştırmasında veya telifinde konunun müteahassıslarına başvurma imkanı vermesi noktasında ortaya çıkmaktadır. Genel tefsirde ise her konuda, ihtisas sahibi kişilere veya kitaplara başvurmak en azından teknik açıdan mümkün görünmemektedir.

Kur'ân bir hayat nizamı olduğı için onda herkes için geçerli ve herkese gerekli üstün hayat prensipleri bulunmaktadır. Gerek ferdi gerekse sosyal münasebetlerde insanın davranışlarına yön veren bu ilkelerin derli toplu bir biçimde bilinmesi, öğrenilmesi ve hayata geçirilmesi ancak konulu tefsirin öncülüğünde mümkündür. Bu da onun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Konulu tefsirin önemini gösteren bir başka husus, onun ilmî ve fikrî gelişmelere paralel olarak Kur'ân'ın bir takım yeni icaz boyutlarını keşfetmeye vesile olmasıdır⁸⁴. Bununla birlikte konulu tefsir, zamanla gelişme kaydeden ilimleri Kur'ân açısından

⁸¹ ö. h. 751.

⁸² d. h. 1305.

⁸³ Mustafa Müslim, *a.g.e.* , 40, 41; Mevlüt Güngör, *a.g.m.* , 52.

⁸⁴ Mustafa Müslim, *Kur'ân Çalışmalarında Yöntem*, 41.

sağlıklı bir biçimde değerlendirmeye tabi tutma, yeni çıkan problemlerin çözümü için gerekli küllî bakış açısına sahip olma imkanı vermektedir⁸⁵. Bu nedenle hayatı tanıyıp çağın ihtiyaçlarına pratik cevaplar verme hususundaki önemi kayda değerdir.

Konulu tefsirin Kur'ân araştırmalarına getireceği seviye, önemine binâen ayrıca belirtilmesi gereken bir noktadır⁸⁶. Bu konudaki bir ilerleme, Kur'ânın bitip tükenmek bilmeyen mânâlarının tespit ve tahsiline yardımcı olma yanında, onun zamanımıza bakan yönleriyle daha iyi anlaşılmasını ve onun anlaşılma çabalarında şimdiye kadar yararlanılan usûllerin kontrolden geçirilmesini mümkün kılacaktır.

İşte bu nedenlerle konulu tefsir, herhangi bir konunun Kur'ân'ın bütünlüğü içinde daha iyi anlaşılması ve Allah'ın o konuyla ilgili muradının daha iyi kavranmasına vesile olmaktadır. Bu da onun, Kur'ân'ın daha sağlıklı anlaşılmasında ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

85 Mustafa Müslim, *a.g.e.* , 39- 40.
86 Abdüsettar Fethullah Said, *a.g.e.*

BİRİNCİ BÖLÜM
LÜGAVÎ ve KUR'ÂNÎ ÇERÇEVEDE
ZİKİR

A- ZİKRİN LÜGAT MANASI

Z-K-R kök harflerinden meydana gelen **zikir** kelimesi, masdar olup sülâsî'nin birinci babından gelmektedir. Ayrıca **tezkâr**, **zükr**, **zîkrâ** ve **zükre** kelimeleri de aynı kökten gelen masdarlar olarak zikredilmektedir.¹

Zikir kelimesi, lügavî vaz'ı itibariyle müşterek mânâlı kelimelerden olup,² bir şeyi hatırlamak, hatırdâ tutmak ve bir şeyi dile getirmek, söylemek, anmak mânâlarına gelmektedir.³

İlk dönem lügatlardan Mu'cemu mekâyîsî'l-lüga adlı eserin sahibi İbn Fâris, zikrin nisyân (unutma)'ın zıt anlamlısı olduğunu, lisanî zikrin ise buna hamledildiğini belirtir⁴

Mütercim Asım Efendi, Ragıb el-İsfehânî'nin zikri tanımlamasını Kâmus Tercümesi'nde şöyle aktarmaktadır:

"Zikir maddesiyle bazen şol hey'et-i nefsiyye murad olur ki, onunla insan kesbettiği marifeti hıfzetmek mümkün olur. Sadece bu mânâda hıfz ile muradıdır. Fakat hıfz, kalpte ihrazı, zikir ise istihzarı itibariyledir.

Bazan bir şeyin kalbe yahut kavle ve lisana hâzır olmasına ıtlak olunur. Bu cihetle zikir ikidir: Biri kalp ile, diğeri lisan ile zikir. Her biri iki yönedir: Nisyandan kaynaklanan zikir, nisyandan kaynaklanmayan zikir ki, idâme-i hıfz ve ezberden ibarettir.⁵

¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab*, IV, 308; Zebîdî, *Tâcû'l- 'Arûs*, III, 226

² Kurtubî, *el-Cami' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 331; Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XX, 40

³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 308; Zebîdî, *a.g.e.*, III, 226

⁴ İbn Fâris, *Mu'cemû mekâyîsî'l-lüga*, II, 358

⁵ Asım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, II, 346.

Zikrin bunlardan başka övmek, yermek ve evlilik teklif etmek mânâlarına geldiği kaydedilmektedir⁶ ki, her biri de lisanî zikir cümlesindendir.

Zikrin birtakım mecâzî anlamları da bulunduğu belirtilerek, bunların şân ve şeref olduğu bildirilmiştir.⁷

Zikir kelimesi, hem sulasî mücerred hem de sulasî mezid kalıplarla Kur'ân-ı Kerîm'de geçmektedir.

Zikir kelimesi, İf'al kalıbında kullanıldığı zaman, iki mef'ûle teaddî ederek birine birşeyi hatırlatmak, aklına ve hatırına getirmek anlamına geldiği ifade edilirken, iki mef'ûle bazan harf-i cerle bazan da harf-i cersiz olarak teaddî eden Tef'il kalıbında kullanıldığında ise yine aynı mânâlara geldiği belirtilmektedir.⁸

Tef'il kalıbındaki zikrin **tezkîr** ve **tezkire** şeklinde iki masdarı bulunduğu, bunlardan tezkire'nin isim halinde bir ihtiyacı vs. hatırlatıcı işaret anlamına geldiği ve bunun da delâlet ve emâre'den daha umûmi olduğu bildirilmiştir.⁹

Tenvinsiz olarak okunan **zîkrâ**'nın hem sulasî bir masdar, hem de **tezkîr** masdarının yerine kullanılan bir isim olduğu kaydedilmiştir¹⁰.

Tefa'ul kalıbındaki zikrin İfti'al kalıbındaki zikir gibi unutulmuş bir şeyi hatırlamak mânâsına geldiği belirtilirken¹¹ aradaki farkın, **tezekkür**'ün tezkîr neticesi fazla güç sarfetmeden meydana gelmesine karşın **iddikâr**'ın şuurluca ve kasden yapılan bir hatırlama şeklinde olduğu ifade edilmiştir¹².

Aralarında belli bir mânâ bağı bulunan, herbirinin ayrı bir fonksiyonu olduğu anlaşılan zikir ve türevlerinin, bakıldığında, aralarında birbirini tamamlayan bir anlam sıralanışı bulunduğu dikkat çekmektedir. Önce bir şeyin hatırlatılması (tezkîr) meydana gelir. Sonrasında ise elden çıkmış, zihinden kaybolmuş bilgileri geri getirme teşebbüsü

⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 310; Zebîdî, *a.g.e.*, III, 227; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 163

⁷ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belağa*, 205; İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 310; Zebîdî, *a.g.e.*, III, 227

⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 308; Zebîdî, *a.g.e.*, III, 227

⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 179

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IV, 308; Zebîdî, *Tâcû'l-'Arûs*, III, 226, 227; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, 508; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 205

¹¹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 308; Zebîdî, *a.g.e.*, III, 227

¹² Hasan el-Mustafavî, *et-Tahkîk fî kelimât'il-Kur'ânî'l-Kerîm*, 319

(tezekkür/iddikâr) yer alır. Ve neticede geri dönmesi istenen bilgiler geri gelir (zikir)¹³.

B- ZİKİR KELİMESİNİN KUR'ÂN-I KERÎM'DE KULLANILIŞI

Zikir kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de, çeşitli türevleriyle, isim veya fiil olarak, yalın veya izafet halinde, sülâsî mücerred ya da sülâsî mezid kalıplarda olmak üzere 274 yerde geçmektedir¹⁴.

Zikir kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de 14 yerde sülâsî fiil-i mazi (malûm ve meçhul) olarak; 33/21, 87/15, 17/46, 74/55, 80/12, 3/135, 26/227, 6/118, 6/119, 8/2, 22/35, 39/45, 47/20,

21 yerde sülâsî fiil-i muzari (malûm ve meçhul) olarak; 2/152, 18/63, 12/85, 43/13, 40/44, 2/235, 20/34, 19/67, 21/36, 21/60, 22/28, 22/34, 3/191, 4/142, 6/138, 37/13, 74/56, 2/114, 6/121, 22/40, 24/36,

49 yerde sülâsî emr-i hâzır olarak; 3/41, 5/110, 7/205, 18/24, 19/16, 19/41, 19/51, 19/54, 19/56, 38/17, 38/41, 38/45, 38/48, 46/21, 73/8, 76/25, 12/42, 33/34, 2/40, 2/47, 2/63, 2/122, 2/198, 2/200, 2/203, 2/231, 2/239, 3/103, 4/103, 5/4, 5/7, 5/11, 5/20, 7/69, 7/69, 7/74, 7/74, 7/86, 7/171, 8/26, 8/45, 14/6, 22/36, 33/9, 33/41, 35/3, 62/10, 2/152, 2/198,

99 yerde sülâsî masdar veya isim olarak; 3/58, 5/91, 7/63, 7/69, 12/42, 12/104, 13/28, 13/28, 15/6, 15/9, 16/43, 16/44, 12/9, 21/2, 21/7, 21/24, 21/24, 21/36, 21/42, 21/50, 21/105, 24/37, 25/18, 25/29, 26/5, 29/45, 36/11, 36/69, 38/1, 38/32, 38/49, 38/87, 39/22, 39/23, 41/41, 43/5, 43/36, 43/44, 54/17, 54/22, 54/25, 54/32, 54/40, 57/16, 58/19, 62/9, 63/9, 68/51, 68/52, 72/17, 81/27, 2/200, 18/70, 18/83, 20/99, 20/113, 21/48, 33/41, 37/3, 37/168, 65/10, 77/5, 94/4, 2/200, 21/10, 18/28, 53/29, 23/21, 23/71, 18/101, 20/14, 80/43, 20/124, 23/110, 38/8, 6/68, 6/69, 6/90, 7/2, 11/114, 11/120, 21/84, 26/209, 29/51, 38/43, 38/46, 39/21, 40/54, 44/13. 50/8, 50/37, 51/55, 74/31, 80/4, 87/9, 89/23, 79/43, 47/18,

3 yerde sülâsî ism-i fâil olarak ; 33/35, 11/114, 33/35,

1 yerde sülâsî ism-i meful olarak; 76/1,

¹³ Ebûlbekâ, *el-Kalliyât*, 67

¹⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemû'l-müfehres li-Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 270-275 s. arası.

10 yerde tef'il'den fiil-i mazi (sadece meçhul) olarak ; 18/57, 32/22, 36/19, 5/13, 5/14, 6/44, 7/165, 25/73, 32/15, 37/13,

1 yerde tef'il'den fiil-i muzari (sadece malûm) olarak; 2/282,

7 yerde tef'il'den emr-i hâzır olarak; 6/70, 50/45, 51/55, 52/29, 87/9, 88/21, 14/5,

10 yerde tef'il'den masdar veya isim olarak (biri tezkîr, diğerleri tezkire şeklinde) ; 20/3, 56/73, 69/12, 69/48, 73/19, 74/49, 74/54, 76/29, 80/11, 10/71,

1 yerde tef'il'den ism-i fail olarak; 88/21,

1 yerde ifti'âl'den fiil-i mazi (sadece malûm) olarak; 12/45,

6 yerde ifti'âl'den ism-i fail olarak; 54/15, 54/17, 54/22, 54/32, 54/40, 54/51,

2 yerde tefa'ul'den fiil-i mazi (sadece malûm) olarak; 35/37, 7/201,

49 yerde tefa'ul'den fiil-i muzari (sadece malûm) olarak; 6/80, 32/4, 40/58, 6/152, 7/3, 7/57, 10/3, 11/24, 11/30, 16/17, 16/90, 23/85, 24/1, 24/27, 27/62, 37/155, 45/23, 51/49, 56/62, 69/42, 13/19, 20/44, 35/37, 38/29, 39/9, 40/13, 79/35, 89/23, 2/221, 14/25, 28/43, 28/46, 28/51, 39/27, 44/58, 2/269, 3/7, 14/52, 25/62, 80/4, 87/10, 17/41, 25/50, 6/126, 7/26, 7/130, 8/57, 9/126, 16/13 geçmektedir¹⁵.

Bu bilgiler ışığında bakıldığında, zikir kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de, sülâsî mücerred kalıplarda 187, sülâsî mezid kalıplarda ise 87 defa varid olmuştur. Bu yerlerde fiil olarak 154 kez, (ism-i fail ve ism-i meful dahil) isim veya masdar olarak 120 kez vaki olmuştur. Ayrıca kelime, 27 defa mazi, 71 defa muzari, 56 defa emir, 109 defa masdar veya isim, 10 defa ism-i fail ve 1 defa da ism-i meful olarak gelmiştir¹⁶.

Yaygın bir kullanıma sahip bulunan zikir kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'in 114 Sûresi'nin 67'sinde varid olmuştur. Bu sûrelerin bir kısmında en az bir defa geçerken, pek çoğunda ise birden fazla yer aldığı görülmektedir¹⁷.

Lügat mânâları ve Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanılışı belirtildikten sonra, şimdi de kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'de kullanıldığı mânâlara geçebiliriz.

¹⁵ M. F. Abdülbâkî, *a.g.e.*, 270-275 s. arası.

¹⁶ *a.g.e.*, 270-275 s. arası

¹⁷ *a.g.e.*, 270-275 s. arası

C- ZİKİR KELİMESİNİN KUR'ÂN-I KERİM'DE KULLANILDIĞI MANALAR

Yukarıda lügavî mânâları kaydedilen zikir ve türevlerinin Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği yerlere bakıldığında, bunların bir kısmının kelimenin kök mânâlarıyla aynı, diğer bir kısmının ise onunla irtibatlı mânâlarda kullanıldıkları görülecektir.

Bu başlık altında, zikir ve türevlerinin Kur'ân-ı Kerîm'de kullanıldığı mânâları tespit edecek, bunlarla onun lügavî anlamları arasında mukayese yapma imkânı elde edeceğiz.

Zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarından birinin "hatırlamak" olduğu belirtilerek, 3/135. âyetinin bunun örnekleri arasında yer aldığı kaydedilmiştir¹⁸. Bu âyet-i kerîme'de müttakilerin bir özelliği de şöyle belirtilmektedir: "Ve onlar bir kötülük yaptıkları ya da nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayarak hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler..."

İsrâiloğullarına hitab edilen 2/40,47,122,5/20,14/6. âyetleri ve 40/44. âyeti de bu anlamdaki zikrin örnekleri arasında değerlendirilir¹⁹.

"Ey İsrâiloğulları, size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü tutun ki, ben de size verdiğim sözü tutayım ve sadece benden korkun!"²⁰.

"Benim size söylediklerimi yakında hatırlayacaksınız. Ben işimi Allah'a bırakıyorum. Şüphesiz Allah kulları görür"²¹.

"Anmak, söylemek, sözünü etmek" zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de sıkça kullanıldığı anlamlar arasında görülmektedir. 87/14,15, 73/8, 76/25, 6/118, 18/63, 7/20. âyetlerindeki zikir, bu anlamın örnekleri arasında belirtilmiştir²².

¹⁸ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 158, 159; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IX, 10; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 13; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, II, 86; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 425; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, I, 136

¹⁹ Âlûsî, *a.g.e.*, I, 98, 154, III, 22, V, 94; Elmalılı, *a.g.e.*, I, 191, 404, III, 210, V, 172; Doğrul, *a.g.e.*, I, 27, 48, 199, II, 410; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I, 151, 230, II, 503, V, 15.

²⁰ 2/Bakara, 40.

²¹ 40/Mü'min, 44.

²² Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XXX, 177, 259, XV, 16; Âlûsî, *a.g.e.*, IX, 51, 75, III, 310; Elmalılı, *a.g.e.*, IX, 137, VIII, 392, 471, IV, 188; Ateş, *a.g.e.*, V, 309, VIII, 431.

"Kuşkusuz kurtuluşa ermiştir, temizlenen, Rabb'inin adını anıp namaz kılan"²³.

"Rabb'inin adını an ve bütün gönlünle O'na yönel"²⁴.

"Rabb'ini içinden, yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam an, gafillerden olma!"²⁵.

"O halde, Allah'ın âyetlerine inanıyorsanız, üzerine O'nun adı anılan (hayvan)'lardan yiyiniz"²⁶.

Alâ harf-i cerri ile kullanılan zikir kelimesinin daima anmak mânâsına geldiği belirtilmiştir²⁷.

18/63. âyetinde ise kendisinden kahvaltı getirmesini isteyen Mûsâ (a.s.)'ya uşağı (fetâ)'nın: "Gördün mü, dedi; kayaya sığındığımız vakit balığı unuttum. Onu (sana) söylememi bana ancak şeytan unutturdu..." dediği bildirilmiştir.

47/20. âyetinde de münafıkların savaş âyeti indiğindeki halleri tasvir edilerek "...Fakat hükmü açık bir sûre indirilip te onda savaştan sözedilince, kalplerinde hastalık bulunanların sana ölümden bayılıp düşen kimsenin bakışı gibi baktıklarını görürsün..." buyurulmuştur.

Kötülemek, yermek demek olan "dilene dolamak" da zikrin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarından biridir ve 21/36,60. âyetlerinin bu anlamda olduğu bildirilmiştir²⁸. 21/36. âyetinde kâfirlerin, Peygamber (a. s)'in onların ilahları hakkında söylediği hakikatleri küçümseyen sözleri nakledilir: "Kafirler seni gördükleri zaman seni ancak alaya alırlar: "Sizin tanrılarınızı dilene dolayan bu mu ?" diye...".

21/60. âyetinde de dönemin kâfirleri, İbrâhîm (a.s.)'in kırdığı putları kimin kırdığını kendi aralarında tartışırken bir grubun diğerine söylediği sözler şöyle nakledilir:

"İbrâhîm denen bir gencin, onları dilene doladığını duymuştuk" dediler".

Evlilik teklif etmek demek olan "nikah tabesinde bulunmak" da, zikrin Kur'ân-ı Kerîm'deki mânâlarından biri olarak belirtilmiştir²⁹. Bu mânâ, sadece 2/235. âyetinde

²³ 87/A'lâ, 14,15.

²⁴ 76/İnsan, 25.

²⁵ 7/A'raf, 205.

²⁶ 6/En'âm, 118.

²⁷ Ebûlbeke, *el-Külliyât*, 457

²⁸ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , XXII, 170; Âlûsî, *a.g.e.* , 17, 63; Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûn*, I, 512; Elmalılı, *a.g.e.* , V, 448, 456; Doğrul, *a.g.e.* , II, 525, 527; Ateş, *a.g.e.* , V, 505, 511.

²⁹ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 210.

variddir. Söz konusu âyette, 2/234. âyetinde bahsedilen kocası ölmüş dul bir kadına iddet halinde iken evlilikle ilgili olarak nasıl yaklaşılabileceği belirtilmiştir:

"Böyle kadınlara evlenme isteğinizi üstü kapalı biçimde bildirmenizden, yahut içinizde tutmanızdan dolayı size bir günah yoktur. (Çünkü) Allah, sizin (iddet bitince) onlar ('ın nikahların')a talip olacağınızı bilmektedir..."

Bundan dolayı Allah Teâlâ, müminlerin iddet halindeki kadınlarla ilgili evlilik düşüncesini taşımalarına ve dahi sabretmeyip kinaye yoluyla bu arzularını açığa vurmalarına izin vermiştir³⁰.

Zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de "düşünmek" mânâsına geldiği de kaydedilerek 7/69, 74, 86. âyetleriyle³¹ 19/67 ve 2/231. âyetleri³² buna örnek verilmiştir.

7/69. âyetinde Hûd (a.s.)'e vahiy gelmesi ve nübüvvet verilmesine akıl erdiremeyen Âd kavmine şöyle denilmiştir:

"...Düşünün ki (Allah) sizi, Nuh kavminden sonra, onların yerine hakimler yaptı. Üstelik (yaratılış olarak) sizi iri yapılı yarattı..."

19/67. âyetinde de dirilmeyi inkâr eden insan, ilk yaratılışı hakkında düşünmeye sevk edilerek öldükten sonra dirilmeyi inkârın akıl kârı olmadığı ifade edilmiştir:

"İnsan önceden hiç bir şey değilken kendini nasıl yarattığımızı düşünmüyor mu?"

"Öğüt almak" da zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarından biri olarak belirtilmiş, 74/56³³, 37/13³⁴ ve 74/55³⁵. âyetleri buna örnek gösterilmiştir.

74/56. âyetinde: "Allah dilemedikçe onlar (Kur'ân'dan) öğüt almazlar..." ve 37/13. âyetinde "kendilerine öğüt verildiğinde öğüt almazlar" buyurularak Kur'ân'dan yüz çeviren kâfirlerden söz edilmiştir.

"Düşünmek ve öğüt almak³⁶", "Hatırlamak ve anlamak³⁷", "Hatırlayıp düşünmek³⁸", "Düşünmek ve hatırlamak³⁹", "Belleyip düşünmek⁴⁰" ve "Tanımak⁴¹" da zikir kelimesinin anlamları arasında belirtilmiştir.

³⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, II, 210.

³¹ Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 73, 74, 77; Ateş, *a.g.e.*, III, 358, 359.

³² Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, V, 393, I, 397.

³³ Elmalılı, *a.g.e.*, VIII, 427; Doğrul, *a.g.e.*, II, 893; Ateş, *a.g.e.*, X, 159.

³⁴ Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, II, 699; Ateş, *a.g.e.*, VII, 400.

³⁵ Doğrul, *a.g.e.*, II, 893.

³⁶ 74/Müddesir, 55; 80/Abese, 12 âyetleri için bkz. Ateş, *a.g.e.*, X, 159, 320.

³⁷ 40/Gâfir, 44 âyeti için bkz. Doğrul, *a.g.e.*, II, 735.

³⁸ 2/Bakara, 231 âyeti için bkz. Elmalılı, *a.g.e.*, II, 110.

³⁹ 8/Enfâl, 26 âyeti için bkz. Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 216.

Zikrin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarından birinin "şân ve şeref" olduğu bildirilerek 94/4. âyetindeki zikir bu anlama geldiği belirtilmiştir⁴².

"Senin şânını yükseltmedik mi?". Âyetteki "leke" kelimesini zikirden önce getirmekle bazılarına verilen ve netice itibarıyla haklarında felâket olan şöhretler gibi aleyhe değil, sırf lehine olarak yükselttik mânâsı ifade edilmiştir⁴³. "Resûlullah (a.s)'ın nam ve şânının yüksekliği ise, 2/25. âyetinde geçen "...kimini de bir çok derecelerle daha yükseklerle çıkarmıştır..." mânâsı üzere bütün nebi ve resûller içinde derecelerle yüksekliğidir ki bunun özeti, nam ve şânının Allah'ın namını takip etmesi, Allah anıldıkça onun da anılmasıdır... Ebû Saîd el-Hudrî (r.a)'den rivâyet edildiği tespit edilen bir hadiste Resûlullah (a.s) şöyle buyurmuştur:

"Cebrâîl (a.s) bana geldi ve dedi ki: Rabb'im ve Rabb'in şöyle buyuruyor: "Bilir misin, senin zikrini nasıl yükselttim?". "Yüce Allah en iyisini bilir" dedim. Dedi ki: "Ben anıldıkça sen de benimle beraber anılacaksın⁴⁴". Bu ise nam ve şân yüksekliğinin en büyük mertebesini açıklamaktadır. Allah denilince resûlü beraber anılır. Bu nam ve şân, bu Allah'la bereber zikredilip anılmak ise, her yüksekliğin üstündedir⁴⁵.

21/10. ve 23/71. âyetlerindeki zikir kelimesinin de aynı anlama geldiği belirtilmiştir⁴⁶.

"Andolsun size, içinde şânınız ve şerefınız bulunan bir Kitap indirdik. Aklınızı kullanmıyor musunuz?"⁴⁷.

Âyetteki zikrin, şân ve şeref mânâsına geldiği gibi öğüt mânâsına da gelebileceği bildirilmiştir⁴⁸. Dolayısıyla bu âyet için şu iki mânâ da doğrudur: "Size, içinde sizi şerefe ve şâna ulaştıracak hükümler bulunan bir Kitap indirdik". Veya: "Size, içinde muhtaç olduğunuz öğütler bulunan bir Kitap indirdik".

"Biz onlara, şân ve şereflerini getirdik, fakat onlar, zikir (şân ve şeref)'lerinden yüzçeviriyorlar"⁴⁹.

40 2/Bakara, 63 ayeti için bkz. Elmalılı, a.g.e. , I, 316.

41 80/Abese, 12 ayeti için bkz. Doğrul, a.g.e. , II, 910.

42 Ebüssuud, *İrşâdû'l-akli's-selîm*, VI, 58; Tehânevî, a.g.e. , I, 512; Elmalılı, a.g.e. , IX, 299; Ateş, a.g.e. , X, 525

43 Elmalılı, a.g.e. , IX, 299.

44 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXX, 151; İbn Hibbân, *Sahih*, V, 162.

45 Elmalılı, a.g.e. , IX, 299.

46 Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 160; Ebüssuud, a.g.e. , VI, 58, 144; Elmalılı, a.g.e. , V, 440, 534; Ateş, a.g.e. , V, 495, 534.

47 21/Enbiyâ, 10.

48 Ebüssuud, a.g.e. , VI, 58; Elmalılı, a.g.e. , V, 440; Ateş, a.g.e. , V, 496.

49 23/Mü'minûn, 71.

Âyetteki zikir kelimelerinden ilkinin şân ve şeref yanında öğüt mânâsı da bulunduğu belirtilerek⁵⁰zikirden esas kasdın şân, şeref ve öğüt veren Kur'ân olduğu kaydedilmiştir⁵¹.

Kur'ân-ı Kerîm'i niteleyen zikrin, sözkonusu mânâlara geldiği bir başka âyetin 43/44. âyeti olduğu bildirilmiştir⁵².

"O (Kur'ân) sana ve kavmine bir şereftir ve yakında (ona uyup uymadığınızdan) sorulacaksınız".

Bu örneklerden hareketle zikrin, bir yerde, birden fazla anlama gelebileceğini söylemek mümkündür. Bu durumu müfessiler, 38/1. âyetinin tefsirinde yorumlarıyla anlatmış olmaktadırlar.

"Sâd, Zikir dolu Kur'ân'a andolsun ki".

Buradaki zikir, şu üç mânâdan biriyle açıklanabilir: a) Şeref ve şân mânâsına, b) Öğüt ve uyarı mânâsına, c) Dinde ihtiyaç duyulan şeyleri anlatmak mânâsına: yani şânlı, öğütlü, din öğreten, ibret dersi veren Kur'ân'a yemin olsun ki...⁵³

Zikrin "kıssa", "haber"⁵⁴, "anı"⁵⁵ gibi birbirine yakın mânâlara gelebileceği bildirilerek 18/83. âyeti bunun örnekleri arasında gösterilmiştir.

"(Ey Muhammed), sana Zül-Karneyn'den soruyorlar. De ki: "Size ondan bir anı (onu andıracak unutulmaz bir hatıra, belleklerde tutulacak, dillere destan olacak bir anı)⁵⁶ okuyacağım".

Zikir kelimesinin anlamlarından birinin de "kitap" olduğu bildirilerek, 16/43, 21/7, 21/24, 37/168. âyetleri bunun örneklerinden sayılmıştır.

"(Ey Peygamber) Biz senden önce de, kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başkasını elçi olarak göndermedik. Eğer (bunu) bilmiyorsanız zikir ehline (yani meseleyi bilen, eski kitap sahiplerine⁵⁷, Tevrât ve İncil âlimlerine)⁵⁸sorun"⁵⁹.

⁵⁰ Doğrul, *a.g.e.* , II, 558; Ateş, *a.g.e.* , VI, 111.

⁵¹ Ebüssuud, *a.g.e.* , VI, 144; Doğrul, *a.g.e.* , II, 558.

⁵² Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 160; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 14; Ebüssuud, *a.g.e.* , VIII, 48; Tehânevî, *a.g.e.* , I, 512; Elmalılı, *a.g.e.* , VII, 52; Doğrul, *a.g.e.* , II, 764; Ateş, *a.g.e.* , VIII, 253.

⁵³ Ebüssuud, *a.g.e.* , VII, 213; Elmalılı, *a.g.e.* , IV, 460, 461.

⁵⁴ Ebüssuud, *a.g.e.* , V, 241; Mecmau'l-lügati'l-arabiyye, *Mu'cemu elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 440.

⁵⁵ Elmalılı, *a.g.e.* , V, 385; Ateş, *a.g.e.* , V, 318 .

⁵⁶ Elmalılı, *a.g.e.* , V, 385.

⁵⁷ Ateş, *a.g.e.* , V, 108

⁵⁸ Elmalılı, *a.g.e.* , V, 239

⁵⁹ 16/Nahl, 43.

"(Ey Muhammed) Biz, senden önce yalnız kendilerine vahyedilen erkeklerden başkasını elçi göndermedik. Eğer bilmiyorsanız, zikir ehline (kitap ehli olanlara)⁶⁰ sorun"⁶¹.

Zikredilen âyetler, inkârcıların Allah'ın gönderdiği peygamberler hakkındaki inançlarını tashih etmekte ve nübüvveti inkâr etmelerine vesile kıldıkları şüphelerini gidermektedir⁶². Zira müşrikler, Peygamber (a.s.)'in beşer olmasını, yiyip içmesini, sokaklarda insanlar gibi dolaşmasını içlerine sindirememiş, beraberinde uyarıcı bir meleşin bulunmasını arzulamışlardı⁶³. Daha önce de inkârcılar, farklı gerekçelerle peygamberlere iman ve itaate yanaşmamış, onları sihirbazlıkla itham etmiş, onlara iftira atmışlardı⁶⁴.

Halbuki Allah'ın âdetinin, önceden beri, göndermiş olduğu peygamberlerinin hep beşer olduğu şeklinde idi⁶⁵. Önceki peygamberlerin beşer olmaları nasıl nübüvvetlerine engel değilse, Muhammed (a.s.)'in de beşer olması, aynı şekilde Allah tarafından gönderilmiş olmasına mâânî değildi⁶⁶. Peygamberlerin beşer değil de melek olacağı inancına sahip müşriklerle Allah Teâlâ, kendileri gibi Peygamber (a.s.)'e ve müslümanlara eziyet eden⁶⁷ Ehl-i Kitab'a sorarak gerçeği onlardan öğrenebileceklerini bildirmiştir⁶⁸. Zira Mekke'li müşrikler, Ehl-i Kitab olan yahudi ve hristiyanların Kitab Ehl-i olduklarını ve çeşitli bilgilere sahip olduklarını kabul ediyorlardı. Her yahudi ve hristiyan, onların bu şüphelerini, kendilerine müracaat ettikleri takdirde mutlaka giderecekti⁶⁹.

Âyetlerdeki zikir kelimesine "kitap" mânâsı vererek "Ehl-i zikir" tabirini hem yahudi hem de hristiyanları ifade edecek biçimde Ehl-i Kitab olarak anlayanlar olduğu gibi⁷⁰, kelimeye Tevrât, Mukaddes kitaplar, ilim, söylemek mânâsı vererek farklı biçimde anlayanlar da vardır. Buna göre Ehl-i zikir tabiri ayrıca, Tevrât'la meşgul olan yahudi âlimler, Allah'ın kitaplarının mânâlarını bilen bütün kitap sahipleri, geçmiş

⁶⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 440

⁶¹ 21/Enbiyâ, 7.

⁶² Fahrreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XX, 35.

⁶³ Fahrreddin er-Râzî, *a.g.e.*, VI, 8, XXV, 35.

⁶⁴ Fahrreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XXIII, 34, 47.

⁶⁵ Fahrreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XX, 36.

⁶⁶ Fahrreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XX, 44.

⁶⁷ Fahrreddin er-Râzî, *a.g.e.*, III, 86.

⁶⁸ Fahrreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XXII, 144; Ebüssuud, *a.g.e.*, VI, 57.

⁶⁹ Fahrreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XXII, 144.

⁷⁰ Fahrreddin er-Râzî, *e.g.e.*, XX, 36, XXII, 144; Elmalılı, *a.g.e.*, V, 223, 440.

ümmeîlerin ahvalini, onlarla ilgili haberleri bilen bütün âlimler, bilerek inceleyerek bir şeyler söyleyen kimseleri kapsamaktadır⁷¹.

21/24. âyetinde ise şöyle buyrulur:

"Yoksa O'ndan başka tanrılar mı edindiler?. De ki: "(Bu hususta kesin) delilinizi getirin. İşte benimle beraber olanların da (kitabı) ve benden öncekilerin de kitabı budur". Hayır, onların çoğu gerçeği bilmezler, bundan dolayı onlar yüz çevirirler". Allah'ın birliğine delil getirilmekte olan âyet-i kerîmedeki zikir kelimesinin, öğüt anlamına da gelebileceği ifade edilmiştir⁷².

Buna göre âyetten şu mânâlar anlaşılır: "İşte sizin de gördüğünüz gibi benimle birlikte olanların kitabı, yani ümmetime bir öğüt ve bir tefekkür kaynağı olmak üzere tebliğ edip açıkladığım kitap ve öğüt ve benden öncekilerin kitabı! Daha önceki peygamberlerin ümmetleri için yapılan öğüt. Bunlar meydanda, hepsi de Allah'ın birliğini gösteren akli ve nakli deliller olarak ortaya konmuştur. Hani ya sizin ki?"⁷³.

Bunların yanısıra, âyette geçen zikir kelimelerinin ilkinden Kur'ân'ın, ikincisinden ise semavî kitapların anlaşılabilirliği belirtilmiştir⁷⁴. Bu husus dikkate alındığında âyetin anlamı şöyledir: İşte benim ümmetimin kitabı olan Kur'ân ve önceki ümmetlerin kitabı olan Tevrât ve diğer bilinen kitaplar! Bunlara müracaat edin, sizin Allah'a ortak koşma davanıza bir delil bulabilir misiniz? Haydın bakalım! Ne mümkün. Hayır, onların çoğu gerçekten yüz çevirmektedirler. Ancak bir azınlık vardır ki haktan hoşlanmazlar, haksızlıklarından dolayı bile bile yüz çevirirler⁷⁵.

37/168. ve 20/99. âyetlerindeki zikrin de "kitap" anlamına geldiği bildirilmiştir⁷⁶.

"Gerçi o (ortak koşa)'nlar şöyle diyorlardı: "Eğer yanımızda önceki (ümmeî)'lerden bir Kitap (onlarınki gibi Allah tarafından indirilmiş bir kitap, fikirler açıp ibret dersi veren ilahî bir kitap)⁷⁷ olsaydı, elbette biz Allah'ın halis kulları olurduk"⁷⁸. Bu kitabın ise Tevrât ve İncil olduğu bildirilmiştir⁷⁹.

20/99 âyetinde ise Peygamber (a.s.)'e hitaben şöyle buyurulmuştur:

⁷¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 13; Fahrreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XX, 36; Ebüssuud, *a.g.e.*, V, 116.

⁷² Ebüssuud, *a.g.e.*, V, 443; Elmalılı, *a.g.e.*, V, 446; Ateş, *a.g.e.*, V, 498.

⁷³ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 446.

⁷⁴ Fahrreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XX, 158; Elmalılı, *a.g.e.*, V, 446.

⁷⁵ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 446.

⁷⁶ Ebüssuud, *a.g.e.*, VII, 210, VI, 40; Elmalılı, VI, 451, V, 432.

⁷⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 456.

⁷⁸ 37/Sâffât, 167, 168, 169.

⁷⁹ Ebüssuud, *a.g.e.*, VII, 210.

"Böylece sana geçmişlerin haberlerinden bir kısmını anlatıyoruz. Şüphe yok ki sana katımızdan bir zikir (düşünmeye ve ibret almaya değer kıssalar ve haberleri muhtevi bir kitap)⁸⁰ verdik". Peygamber (a.s.)'e verilen ve çeşitli ümmetlere ait bilgiler ihtiva eden kitap ise Kur'ân-ı Kerîm'dir⁸¹.

Zikir kelimesinin anlamlarından birinin de "Kur'ân-ı Kerîm" olduğu bildirilmiştir. Zikir, hem Kur'ân'a bir isim olmuş, hem de onu nitelemek için kullanılmıştır⁸². Kur'ân'ın bu adla adlandırılışı daha önce araplar arasında bilinmeyen bir isimlendirme olmuştur⁸³.

"Bu (Kur'ân) da ona (yani Muhammed'e) indirdiğimiz mübarek bir zikirdir. Şimdi siz onu inkâr mı ediyorsunuz?"⁸⁴.

15/6. âyetinde Mekkeli müşriklerin Peygamber (a.s.)'e alaylı bir üslûpla hitap ettikleri nakledilir: "Dediler ki: Ey kendisine zikir indirilen! Sen mutlaka mecnunsun". Peygamber (a.s.) 'e indirilen zikir ise Kur'ân'dır⁸⁵.

Kur'ân-ı Kerîm'e zikir denmesinin nedenleri olarak;

1. İnsanların dînî ve dünyevî ihtiyaçlarını dile getiren bir kitap olması,
2. Allah'ın pekçok nimetini hatırlatarak, insanları uyarıp onlara öğüt vermesi,
3. Kendisine inananlar için şeref ve övünç kaynağı olması belirtilmektedir⁸⁶.

Yukarıdaki âyette, Kur'ân'ın Peygamber (a.s.)'e indirilmiş olabileceğini imkan dışı gören ve uyarıları hoşlarına gitmediği için Kur'ân vahyini kabul etmeyen müşriklere⁸⁷ 15/5. âyetinde şöyle cevap verilmiştir:

"Hiç şüphe yok ki o zikri (Kur'ân'ı) biz indirdik biz, şüphesiz O'nun koruyucusu da elbette biziz". Yüce Allah'ın koruma garantisi altına girmiş olan zikir, Kur'ân-ı Kerîm'den başkası değildir. Âyetteki "lehû" zamirini zikre gönderen görüşe göre korunan Kur'ân'dır. Tefsircilerin çoğunun görüşü budur. İkinci bir görüşe göre de zamir, Peygamber (a.s.)'e racidir. Bu durumda Cenâb-ı Allah, Peygamber (a.s.)'i cin,

⁸⁰ Ebüssuud, *a.g.e.*, VI, 40.

⁸¹ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XX, 113.

⁸² Fahreddin er-Râzî, II, 15.

⁸³ Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XIV, 17.

⁸⁴ 21/Enbiyâ, 50.

⁸⁵ Taberî, *a.g.e.*, XIV, 15; Elmalılı, *a.g.e.*, V, 192.

⁸⁶ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XX, 113, II, 15.

⁸⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 192.

şeytan şerrinden ve insan tecavüzünden korumayı üzerine almış olmaktadır. Her iki mânâ da doğru olmakla birlikte âyetten ilk anlaşılan birinci mânâdır⁸⁸.

14/43. âyetinde Peygamber (a.s.)'den önce gönderilen peygamberlerin de ancak kendilerine vahyedilen erkekler olduğu belirtilmiş, aksi inanca sahip olan müşriklere de eğer bunun böyle olduğunu bilmiyorlar ise Kitap Ehline sormaları tavsiye edildikten sonra 43. âyette şöyle buyurulmuştur:

"Biz o peygamberleri mucizelerle ve kitaplarla gönderdik. (Ey peygamberim!) Sana da zikri indirdik ki kendilerine indirileni insanlara açıklayasın. Belki onlar da düşünürler". İnsanlara indirilen, Peygamber (a.s.)'in açıklamakla yükümlü tutulduğu ve bu nedenle de ona indirilen zikrin, Kur'ân-ı Kerîm olduğu bildirilmiştir⁸⁹.

Diğer peygamberlerin mucizeler ve kitaplarla gönderilmelerine mukabil Peygamber (a.s.)'e de ümmetine açıklamak üzere Kur'ân'ın indirildiği belirtilmiş, insanların onun üzerinde akıl yormaları ve düşünmelerinin gerekliliği vurgulanmıştır⁹⁰.

Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde, bu anlamdaki zikrin bulunduğu belirtilerek 36/11, 41/41, 43/36, 68/51. âyetleri buna örnek gösterilmiştir.

"Sen ancak zikre (Kur'ân'a)⁹¹ uyan ve görmeden Rahmân'dan korkan kimseyi uyarabilirsin"⁹². Peygamber (a.s.) insanlara hem müjdeleyici hem de uyarıcı olarak gönderilmiş⁹³, ancak insanları uyarma ve bundan müspet netice alma hususunda sıkıntıya girmemesi ona telkin edilerek bu uyarıdan ancak Kur'ân'a tabi olanların istifade edeceği belirtilmiştir.⁹⁴

Kur'ân'a tabi olmayıp onu inkâr edenler için şöyle buyrulur:

"Zikir (Kur'ân)⁹⁵ kendilerine geldiğinde onu inkâr edenler (mutlaka cezalarını çekeceklerdir)⁹⁶. O gerçekten çok değerli bir kitaptır"⁹⁷.

Kur'ân'dan yüzçevirenlere şeytanın musallat edileceği belirtilerek şöyle buyrulur:

⁸⁸ Elmalılı, *a.g.e.* , V, 193.

⁸⁹ Ebüssuud, *a.g.e.* , V, 116, 239.

⁹⁰ Ebüssuud, *a.g.e.* , V, 116.

⁹¹ Ebüssuud, *a.g.e.* , VII, 160; Elmalılı, *a.g.e.* , VI, 398.

⁹² 36/Yâ-Sîn, 11.

⁹³ 33/Ahzâb, 45.

⁹⁴ Ebüssuud, *a.g.e.* , VII, 160.

⁹⁵ Ebüssuud, *a.g.e.* , VII, 15; Elmalılı, *a.g.e.* , VI, 558.

⁹⁶ Elmalılı, *a.g.e.* , VI, 558.

⁹⁷ 41/Fussilet, 41.

" Her kim Rahmân (olan Allah)'ın zikrinden (Kur'ân'dan)⁹⁸ yüzçevirirse biz ona bir şeytan musallat ederiz. Artık o (şeytan), onun yakın dostudur"⁹⁹.

Kur'ân'ı dinleyen kâfirlerin Peygamber (a.s.)'e karşı rûhî halleri şöyle belirtilir:

"O inkâr edenler Zikri (Kur'ân'ı)¹⁰⁰ işittikleri zaman neredeyse seni gözleriyle devireceklerdi. "O mecnundur" diyorlardı "¹⁰¹.

Ayrıca zikrin 3/58, 38/8¹⁰², 13/28¹⁰³, 25/29¹⁰⁴, 21/36¹⁰⁵, 53/29¹⁰⁶ âyetlerinde de Kur'ân anlamına geldiği belirtilmiştir.

Zikir kelimesinin "Tevrât" anlamına da geldiği belirtilerek 21/105. âyetindeki zikrin bu anlamda olduğu bildirilmiştir¹⁰⁷.

"Andolsun Tevrât'tan sonra Zebûr'da da "Arz'a mutlaka iyi kullarım varis olacak (bu yer onların ellerine geçecek)" diye yazmıştık"¹⁰⁸. Mûsâ (a.s.)'ya verilen Tevrât'ın Dâvûd (a.s.)'a inen Zebûr'dan önce geldiği bilinmektedir. Bununla birlikte müfessirler, âyetteki "Zebûr" kelimesinin cins isim olup, peygamberlere inen bütün kitapları ifade edebileceği ve zikrin de "levh-i mahfuz" mânâsına gelebileceğini kaydetmişlerdir¹⁰⁹. Buna göre âyetin mânâsı: "Andolsun ki levh-i mahfuzdan sonra bütün indirilen kitaplarda da yazdık ki: "Arz'a mutlaka iyi kullarım varis olacak" ".

Zikrin Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan mânâlarından birinin de "vahiy" olduğu belirtilmektedir¹¹⁰. 7/63. âyetinde Nuh (a.s.), kavminin kendisini apaçık bir sapıklık içinde görmesi ve risâletini tebliğ etmesine gösterdikleri tepkiye¹¹¹:

"Korunup ta merhamete uğramanız için size, içinizden sizi uyuracak bir adam aracılığı ile bir zikir gelmesine şaştınız mı?" şeklinde mukabele etmektedir. Bu ve

⁹⁸ Ebüssuud, *a.g.e.* , VIII, 47; Elmalılı, *a.g.e.* , VII, 53.

⁹⁹ 43/Zuhruf, 36.

¹⁰⁰ Ebüssuud, *a.g.e.* , VIII, 20; Elmalılı, *a.g.e.* , VIII, 281; Ateş, *a.g.e.* , X, 24; Doğrul, *a.g.e.* , II, 875.

¹⁰¹ 68/Kalem, 51,52.

¹⁰² Taberî, *a.g.e.* , III, 206, 207, XXIII, 81; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 433; Ebüssuud, *a.g.e.* , II, 45, VII, 216; Elmalılı, *a.g.e.* , II, 376, VI, 461.

¹⁰³ Ebüssuud, *a.g.e.* , V, 20; Elmalılı, *a.g.e.* , V, 145.

¹⁰⁴ Ebüssuud, *a.g.e.* , VI, 214; Elmalılı, *a.g.e.* , VI, 64.

¹⁰⁵ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , XX, 170.

¹⁰⁶ Ebüssuud, *a.g.e.* , VIII, 160; Elmalılı, *a.g.e.* , VII, 317.

¹⁰⁷ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 162; Elmalılı, *a.g.e.* , V, 463; Doğrul, *a.g.e.* , II, 536; Ateş, *a.g.e.* , V, 528.

¹⁰⁸ 21/Enbiyâ, 105.

¹⁰⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 13; Ebüssuud, *a.g.e.* , VI, 88.

¹¹⁰ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , XIV, 152; Ebüssuud, *a.g.e.* , III, 236.

¹¹¹ Ebüssuud, *a.g.e.* , III, 236.

bundan sonraki âyette¹¹² Hûd (a.s.) tarafından tekrarlanan benzer cümledeki zikir kelimesinin vahiy mânâsında olduğu bildirilmiştir¹¹³.

Bununla birlikte sözkonusu âyetlerdeki zikir kelimesinin "öğüt ve uyarı" yahut "uyaran bir kitap" mânâlarına gelebileceği söylenmiştir¹¹⁴.

Zikrin 54/25. âyetinde de vahiy mânâsına geldiği belirtilmiştir¹¹⁵. Âyet'te Semûd kavminin, kendileri gibi insan olan birine uymayı sapıklık olarak nitelendirip, peygamberlerine inen vahyi kabule yanaşmadıklarını gösteren sözleri aktarılır:

"Zikir (vahiy) aramızdan ona mı bırakıldı? Hayır o, yalancı küstahın biridir".

"Zikir okuyanlara andolsun ki:"¹¹⁶, "Zikir bırakanlara andolsun ki:"¹¹⁷ âyetlerindeki zikrin vahiy mânâsında olduğu ilk sırada zikredilmekle birlikte¹¹⁸ kitap, Kur'ân ve öğüt mânâlarına da gelebileceği kaydedilmiştir¹¹⁹.

"Kim Rabb'inin zikrinden yüzçevirirse, (Rabb'i) onu, alt eden bir azaba sokar"¹²⁰ âyetindeki zikrin vahiy anlamı yanında ibadet ve öğüt mânâlarına geldiği belirtilmiştir¹²¹.

Daha önce Kur'ân-ı Kerîm'e zikir denildiği, zikrin Kur'ân-ı ifade eden, ona ad olan kelimelerden biri olduğu kaydedilmişti. Kur'ân'ın tamamına zikir denilebileceği gibi onun âyetlerinin bir kısmına da zikir kelimesinin ıtlak edilebileceği ya da bir kısım âyetlerinin onunla kasdedebileceği belirtilerek 21/2 ve 26/5. âyetleri buna örnek gösterilmiştir¹²².

"Kendilerine Rab'lerinden gelen her yeni zikri mutlaka eğlenerek dinlerler"¹²³, "Rahmân'dan onlara hiçbir yeni zikir gelmez ki mutlaka ondan yüzçevirici olmasınlar"¹²⁴.

Bununla birlikte âyetlerdeki zikrin öğüt ve uyarı mânâlarına gelebileceği de bildirilmiştir¹²⁵.

¹¹² 7/A'râf, 69.

¹¹³ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XIV, 152; Ebüssuud, *a.g.e.*, III, 236; Doğrul, *a.g.e.*, I, 270.

¹¹⁴ Ebüssuud, *a.g.e.*, III, 236; Elmalılı, *a.g.e.* IV, 71; Ateş, *a.g.e.*, III, 361.

¹¹⁵ Ebüssuud, *a.g.e.*, VIII, 171; Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 351.

¹¹⁶ 37/Sâffât, 3.

¹¹⁷ 77/Mürselât, 5.

¹¹⁸ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 161; Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 430, VIII, 478.

¹¹⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 430, VIII, 478; Ateş, *a.g.e.*, VII, 394, X, 266.

¹²⁰ 72/Cin, 17.

¹²¹ Ebüssuud, *a.g.e.*, IX, 45; Elmalılı, *a.g.e.*, VIII, 380.

¹²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 562; Ebüssuud, *a.g.e.*, VI, 54, 234.

¹²³ 21/Enbiyâ, 2.

Zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de "risâleti tebliğ etmek" mânâsına da geldiği belirtilmiştir¹²⁶. Buna örnek verilen 20/42. âyetindeki zikrin, kelimenin lügavî mânâlarından anmak mânâsında olduğunu belirtenler de bulunmaktadır¹²⁷.

"Sen kardeşinle birlikte mucizelerimle git. İkiniz de benim zikrimde gevşeklik etmeyin. Firavun'a gidin, çünkü o gerçekten azdı"¹²⁸.

Zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de, Peygamber (a.s.)'i niteleyen ve onu ifade eden bir anlamda varid olduğu belirtilmiş, 65/10. âyeti buna örnek gösterilerek bunun, aynı zamanda müfessirlerin ekserisinin görüşü olduğu kaydedilmiştir¹²⁹.

"...Ey inanmış olan akl-ı selim sahipleri, Allah'tan korkun. Allah size bir zikir indirdi. Size Allah'ın açık açık âyetlerini okuyan bir elçi (gönderdi) ki inanıp faydalı işler yapanları, karanlıklardan aydınlığa çıkarsın..."¹³⁰. Peygamber (a.s.)'in bu kelimeyle nitelendirilmesi, bir zikir olan Kur'ân-ı devamlı sürette okuması, tebliğ etmesi, onunla insanları uyarması, "göndermek" yerine "indirmek" fiilinin kullanılması ise kendisine vahiy indirilen bir kişi olmasıyla izah edilmektedir¹³¹.

Bununla birlikte âyetteki zikirden kasdın Cebrâil (a.s.) olabileceği belirtilmiş, onun zikirle nitelendirilmesi ise Allah'ı çok zikretmek, bir zikir olan Kur'ân'ı indirmek ve göklerde ve çeşitli ümmetler içinde çokça anılmakla açıklanmıştır. Ayrıca zikrin şeref mânâsı dikkate alınarak onun vahiy getirdiği kimseler için şeref olması ya da Allah katında şeref sahibi olmasıyla da izah edilmiştir¹³².

Bu mânâlar yanında âyetteki zikrin Kur'ân¹³³, öğüt, öğüt verici ve uyarıcı¹³⁴ anlamlarına da gelebileceği kaydedilmiştir.

Zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de ifade ettiği anlamlardan birinin "Kelime-i şehadet" olduğu belirtilerek 25/29. âyet buna örnek gösterilmiş, sebebi nüzûlün bu anlamın murad edildiğini gösterdiği bildirilmiştir¹³⁵.

¹²⁴ 26/Şuarâ, 5.

¹²⁵ Taberî, *a.g.e.*, XIX, 39, XVII, 2; Ebüssuud, *a.g.e.*, VI, 54, 234; Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 93; Doğrul, *a.g.e.*, II, 520; Ateş, *a.g.e.*, V, 495, VI, 298.

¹²⁶ Ebüssuud, *a.g.e.*, VI, 17.

¹²⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 424; Doğrul, *a.g.e.*, II, 510; Ateş, *a.g.e.*, V, 429.

¹²⁸ 20/Tâ-Hâ, 42,43.

¹²⁹ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XX, 38; Fîrûzâbâdî, *Besdir*, III, 14; Ebüssuud, *a.g.e.*, VIII, 264.

¹³⁰ 65/Talâk, 10,11.

¹³¹ Ebüssuud, *a.g.e.*, VII, 264.

¹³² Ebüssuud, *a.g.e.*, VIII, 264.

¹³³ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XXX, 38; Ebüssuud, *a.g.e.*, VIII, 264.

¹³⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, VIII, 126.

Âyetle, dünyada yaptıklarına pişman olmuş bir kişinin kıyamet günü nasıl feryad ettiği tasvir edilir:

"Vah bana, ne olurdu, ben falanı dost tutmasaydım! O beni, bana gelen zikirden saptırdı. Zaten şeytan, insanı yapayalnız ve yardımcısız bırakır"¹³⁶.

Âyetin nüzül sebebi olarak şu olay nakledilir: Ukbe b. Ebû Muayt, Peygamber (a.s.)'in toplantılarına çokça gelirmiş. Bir gün Peygamber (a.s.)'i ziyafete davet etmiş, Efendimiz de iki şehadet kelimesini söylemeden, yemeğini yemekten kaçınmış. Bunun üzerine Ukbe de şehadeti getirmiş. Yakın arkadaşı Ubey b. Halef kendisini azarlayarak ona "sapıttın" demiş. O da "hayır, evimde yemek yemekten kaçındığı için utancımдан şehadet getirdim" demiş. Ubey ona "hayır, sen onun ensesine vurup yüzüne tükürmezsen senden razı olmam demiş. Bunun üzerine Ukbe, Darûnnedve'de Peygamber (a.s.) secde de iken ona rastgelmiş ve o kötü fiili işlemiş. O zaman Peygamber (a.s.), Mekkenin dışında rastlarsam mutlaka başına binerim, buyurmuştu. Bedir günü esir edildiği zaman Hz. Ali'ye emredip boynunu vurdurdu. Ubey de Uhud'da aldığı yaradan Mekke'ye vardığında öldü.

İşte böylece Ukbe'ye zikir geldiği halde Ubey şeytanlık ederek onu sapıtmıştı¹³⁷. Sebebi nüzûle bakarak, zikirden kasdın, kelime-i şehadet olduğu söylenmekle beraber¹³⁸, ondan anmak, Kur'ân ve Peygamber (a.s.)'in öğütleri anlamlarının da anlaşılabilceği bildirilmiştir¹³⁹.

"Namaz ve Hutbe"nin de zikrin anlamlarından olduğu belirtilerek 62/9, 2/299, 2/198. âyetler bunun örnekleri arasında kaydedilmiştir¹⁴⁰.

"Ey inananlar, Cuma günü namaz için çağırıldığı (nız) zaman, Allah'ın zikrine koşun, alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır"¹⁴¹. Âyetteki "zikrullah" mefhumu esas itibariyle Allah'ı anmak veya Allah'ın müjde ve tehdidi demek olduğundan Kur'ân, tesbih, hamd, vaaz, hutbe ve namaz gibi hususların hepsini kapsamaktadır. Fakat Cuma'nın şart ve esaslarından olan zikirden maksadın hutbe ve

¹³⁵ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , XXVII, 76; Zemahşerî, *a.g.e.* , III, 90; Ebüssuud, *a.g.e.* , VI, 214; Elmalılı, *a.g.e.* , VI, 64.

¹³⁶ 25/Furkan, 28,29.

¹³⁷ Elmalılı, *a.g.e.* , VI, 64, 65

¹³⁸ Zira "zikrin en üstünü kelime-i şehadet getirmektir". bkz. Elmalılı, *a. g. e.* , VI, 64, 65.

¹³⁹ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , XXVII, 76; Zemahşerî, *Besâir*, III, 90; Ebüssuud, *a.g.e.* , VII, 214; Elmalılı, *a.g.e.* , VI, 64.

¹⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , XXX, 8; Ebüssuud, *a.g.e.* , VIII, 249; Elmalılı, *a.g.e.* , VIII, 39.

¹⁴¹ 62/Cum'a, 9.

namaz olması cihetiyle, burada koşulması vacip olan zikir, hutbe ve namaz olarak tefsir edilmiştir¹⁴².

2/299. âyette ise bir önceki âyette verilen ve bütün namazlara ve özellikle orta namaza devamı öngören emirden sonra, korku namazı ile ilgili şöyle buyurulmuştur:

"Eğer (bir tehlikeden) korkarsanız, yaya yahut binmiş olarak kılın; güvene kavuştuğunuz zaman, bilmediğiniz şeyleri size öğrettiği şekilde Allah'ı anın". Namazlarınızı yine tam olarak kılınız ve diğer hükümlerini de yerine getiriniz¹⁴³.

Namaza zikir denilmesi, pekçok rüknünü zikrin oluşturmasıyla açıklanmaktadır¹⁴⁴.

Âyetteki zikrin ayrıca, şükretmek mânâsına gelebileceği belirtilmiştir¹⁴⁵. Buna göre âyetten anlaşılan mânâ: "Emniyete kavuştuğunuz vakit, (size güven nimetini bahsettiği için) Allah'a şükrediniz" olmaktadır.

"Arafat (taki duruş)'tan ayrılıp (Müzdelif'e) akın edince Meş'ar-ı Haram'da Allah'ı zikredin... "¹⁴⁶. O gece, akşam ve yatsı namazlarının Müzdelif'e'de birlikte kılınması, bu zikir emrinin yerine getirilmesidir. Çünkü namaz, en büyük zikirdir¹⁴⁷.

Âyetteki zikrin ayrıca, tehlil, telbiye ve dua etmek suretiyle zikretmek anlamına geldiği de belirtilmiştir¹⁴⁸.

Zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarından birinin de "öğüt ve uyarı" olduğu belirtilerek 21/50¹⁴⁹, 12/104¹⁵⁰ 36/69, 81/27.¹⁵¹ âyetler bunun örnekleri arasında kaydedilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'deki zikir kelimesi bazan, türkçe'de öğüt ve uyarı olarak karşılanabilecek kelimelerle açıklanmaktadır¹⁵². Söz konusu kelimelerin sözlüklerdeki tanımlanmaları da buna müsait bir durum arz etmektedir¹⁵³. Bu nedenle zikir için bazen, hem öğüt hem de uyarı mânâsı geçerli olabilir. Bazı âyetlerde Kur'ân'ı nitelemekte olan zikir bu şekilde değerlendirilmiştir. Zira Kur'ân, insanlara öğüt vermekte ve onları âkıbetleri konusunda uyarmaktadır.

¹⁴² Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 39.

¹⁴³ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, VI, 156; Ebüssuud, *a.g.e.*, I, 236; Elmalılı, *a.g.e.*, II, 129.

¹⁴⁴ Ebüssuud, *a.g.e.*, I, 236.

¹⁴⁵ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, VI, 156.

¹⁴⁶ 2/Bakara, 198.

¹⁴⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, II, 156.

¹⁴⁸ Ebüssuud, *a.g.e.*, I, 208.

¹⁴⁹ Doğrul, *a.g.e.*, II, 527.

¹⁵⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 103; Ateş, *a.g.e.*, IV, 416, V, 508.

¹⁵¹ Ebüssuud, *a.g.e.*, VII, 178, IX, 119.

¹⁵² 36/Yâ-Sîn, 69. ayetinin tefsirindeki açıklamalar için bkz. Ebüssuud, *a.g.e.*, VII, 178.

Bu iki mânânın birbirini tamamlayan mânâlar olduğu da söylenebilir. Zira öğüdün yumuşak sözlerle kişiye nasihat etmek olduğu, uyarının ise işin sonunu hatırlatarak kişiyi bir şeyden sakındırmak anlamına geldiği belirtilmektedir¹⁵⁴.

Sözkonusu iki mânâ, farklı mânâlar olarak düşünülse de, her ikisinin nitelediği şey olan Kur'ân'ın hem öğüt hem de uyarı kitabı olduğu dikkate alınırsa, müfessirlerin kelimeyi bazan öğüt bazan de uyarı olarak karşılamaları anlaşılabilir.

Hem Kur'ân'ı nitelendiren hem de onun adı olarak kullanılan kelimelerden biri olarak kabul edilen 21/50. âyetindeki zikir kelimesi, öğüt mânâsıyla karşılanmıştır¹⁵⁵.

"Bu (Kur'ân) da ona (yani Muhammed'e) indirdiğimiz mübarek bir öğüttür. Şimdi siz onu inkâr mı ediyorsunuz?"¹⁵⁶. Âyetteki zikri, kitap olarak anlayanlar da bulunmaktadır¹⁵⁷.

12/104, 36/69, 38/87, 68/52 ve 81/27. âyetlerindeki zikir kelimesinin de öğüt anlamına geldiği belirtilmiştir¹⁵⁸.

"Sen bu (okudukları)'na karşılık onlardan bir ücret istemiyorsun. O (Kur'ân), bütün âlemler için sadece bir öğüttür"¹⁵⁹. Zikir, hem öğüt hem de uyarı olarak karşılanarak âyet şu şekilde de yorumlanmıştır: "Bu haber, bu uyarı ve bütünüyle bu Kur'ân, bütün akıl sahiplerine, düşünebilen canlılar âlemlerine hakkı ve hakîkati tanıtmak için özbeöz bir hatırlatma, katıksız bir uyarı, halis bir öğüttür"¹⁶⁰.

"Biz ona (Muhammed'e) şiir öğretmedik, (şiir) ona yakışmaz da. O (na vahyedilen) sadece bir öğüt (sırf Allah tarafından bir öğüt ve irşat)¹⁶¹ ve apaçık bir Kur'ân'dır"¹⁶².

"O (Kur'ân) ancak bütün âlemlere öğüttür"¹⁶³.

"Halbuki o (Kur'ân), âlemler için uyarıdan başka bir şey değildir"¹⁶⁴.

¹⁵³ bkz. va'z mad. , Râgıb, *el-Müfredât*, 527.

¹⁵⁴ Râgıb, *a.g.e.* , 527.

¹⁵⁵ Ebüssuud, *a.g.e.* , VI, 71; Doğrul, *a.g.e.* , II, 527; Ateş, *a.g.e.* , V, 508.

¹⁵⁶ 21/Enbiyâ, 50.

¹⁵⁷ Elmalılı, *a.g.e.* , V, 454.

¹⁵⁸ Ebüssuud, *a.g.e.* , IV, 309, VII, 178, 239, IX, 20, 119; Elmalılı, *a.g.e.* , V, 103, VI, 425, 482, VIII, 294, IX, 37; Doğrul, *a.g.e.* , I, 395, II, 696, 716, 875, 912; Ateş, *a.g.e.* , IV, 416, VII, 359, VII, 498, X, 24, 348.

¹⁵⁹ 12/Yusuf, 104.

¹⁶⁰ Elmalılı, *a.g.e.* , V, 103.

¹⁶¹ Elmalılı, *a.g.e.* , VI, 425.

¹⁶² 36/Yâ-Sîn, 69.

¹⁶³ 38/Sâd, 9.

¹⁶⁴ 68/Kalem, 52.

"O (Kur'ân), âlemler için (unutulmaması gereken)¹⁶⁵ öğütten başka bir şey değildir"¹⁶⁶.

6/90, 7/2, 11/114, 11/120, 21/48. âyetlerindeki zikrin de öğüt mânâsında olduğu bildirilmiştir¹⁶⁷.

Zikir kelimesinin 38/43¹⁶⁸, 11/120¹⁶⁹ ve 20/113.¹⁷⁰ âyetlerinde "ibret" mânâsına geldiği belirtilmiştir.

"Bunda (yani bu sûrede) da sana, hak ve inananlar için bir öğüt ve ibret gelmiştir"¹⁷¹.

"Biz onu sana arapça bir Kur'ân olarak indirdik ve onda tehditleri türlü biçimlere çevirip açıkladık ki korunsunlar yahut (Kur'ân) onlara bir ibret versin"¹⁷².

"Ona (yani Eyyüb'e) bizden bir rahmet ve sağduyu sahiplerine bir ibret olarak ailesini ve onlarla beraber bir eşini daha armağan ettik"¹⁷³.

Şu ana kadar belirtilen mânâlar, zikrin Kur'ân-ı Kerîm'de, sülâsî kalıplar içerisindeki mânâlarıydı. Şimdi ise, sülâsî mezid kalıplarda gelen zikrin, Kur'ân-ı Kerîm'de hangi mânâlara geldiği inceleyeceğiz.

Daha önce sülâsî kalıplar içinde kullanıldığı yerlerde görüldüğü, biraz sonra da sülâsî mezid kalıplardaki kullanışlarında görüleceği gibi zikir kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de, ya kök mânâlarında ya da onlarla irtibatlı olan mânâlarda kullanılmıştır. Bunu daha açık bir şekilde görmek için, hemen sülâsî mezid kalıplardaki zikrin, Kur'ân-ı Kerîm'deki mânâlarına bir göz atalım.

Zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de, sülâsî mezid kalıplardan tefa'ul kalıbı içerisinde, aynı zamanda kök mânâsı olan "hatırlamak" mânâsına geldiği ifade edilmiştir¹⁷⁴.

"Allah'tan korkanlar, kendilerine şeytandan gelen bir vesvese dokunduğu zaman, (Allah'ın sevap ve cezasını)¹⁷⁵, (Allah'a sığınıp O'na tevekkül etmek gerektiğini)¹⁷⁶

¹⁶⁵ Elmalılı, *a.g.e.*, IX, 37.

¹⁶⁶ 81/Tekvîr, 27.

¹⁶⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, III, 459, IV, 410, V, 20, 25, 454; Doğrul, *a.g.e.*, I, 240, 259, 367, 377, II, 527; Ateş, *a.g.e.*, III, 175, 310, IV, 341, 348, V, 508

¹⁶⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 472; Ateş, *a.g.e.*, VII, 474.

¹⁶⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 25; Ateş, *a.g.e.*, IV, 348.

¹⁷⁰ Ebüssuud, *a.g.e.*, VI, 44; Elmalılı, *a.g.e.*, V, 434.

¹⁷¹ 11/Hûd, 120.

¹⁷² 20/Tâ-Hâ, 113.

¹⁷³ 38/Sâd, 43.

¹⁷⁴ Ebüssuud, *a.g.e.*, III, 309; Doğrul, *a.g.e.*, I, 293; Ateş, *a.g.e.*, III, 432.

hatırlarlar, hemen (gerçeği)¹⁷⁷, (şeytanın tuzağını ve hatanın nerede olduğunu)¹⁷⁸ görürler"¹⁷⁹.

79/35¹⁸⁰, 89/23¹⁸¹ ve 40/58.¹⁸² âyetlerindeki zikrin de aynı anlama geldiği bildirilmiştir.

Bu kalıptaki zikrin, kök mânâsıyla irtibatlı olarak 11/30,16/17,27/62.¹⁸³ âyetlerinde olduğu gibi "düşünmek", 89/23.¹⁸⁴ âyetinde olduğu gibi "anlamak", 44/58¹⁸⁵, 23/85, 2/269¹⁸⁶, 13/19, 3/7¹⁸⁷, 24/27.¹⁸⁸ âyetlerinde olduğu gibi "düşünüp anlamak", 56/62, 28/46, 28/51, 28/43, 7/26.¹⁸⁹ âyetlerinde olduğu gibi "düşünüp öğüt ve ibret almak", 38/29, 80/4¹⁹⁰, 16/90, 39/27, 16/13, 8/57, 87/10.¹⁹¹ âyetlerinde olduğu gibi "öğüt veya ibret almak" anlamlarına geldiği belirtilmiştir.

İfti'âl kalıbında ise 12/45. ve 10/71.¹⁹² âyetlerinde "hatırlamak", 54/15. âyetinde ism-i fâil şeklinde "ibret alan"¹⁹³, "düşünen"¹⁹⁴, 54/17,22,32,40. ve 51. âyetlerinde olduğu gibi "ibret alan"¹⁹⁵, "düşünen"¹⁹⁶ ve "öğüt alan"¹⁹⁷ anlamlarına geldiği kaydedilmiştir.

¹⁷⁵ Ateş, *a.g.e.*, III, 432.

¹⁷⁶ Ebüssuud, *a.g.e.*, III, 309; Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 195.

¹⁷⁷ Ateş, *a.g.e.*, III, 432

¹⁷⁸ Ebüssuud, *a.g.e.*, III, 309

¹⁷⁹ 7/A'râf, 201.

¹⁸⁰ Ebüssuud, *a.g.e.*, VIII, 103, 104; Doğrul, *a.g.e.*, II, 908; Ateş, *a.g.e.*, X, 309.

¹⁸¹ Ebüssuud, *a.g.e.*, VIII, 157; Doğrul, *a.g.e.*, II, 925.

¹⁸² Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 529.

¹⁸³ Ebüssuud, *a.g.e.*, IV, 203, V, 104, VI, 295; Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 535, 233, VI, 150; Doğrul, *a.g.e.*, I, 364, II, 431, 606; Ateş, *a.g.e.*, IV, 307, V, 94, VI, 378.

¹⁸⁴ Ateş, *a.g.e.*, X, 464.

¹⁸⁵ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 77.

¹⁸⁶ Doğrul, *a.g.e.*, II, 231, I, 98; Ateş, *a.g.e.*, VI, 114, I, 467.

¹⁸⁷ Doğrul, *a.g.e.*, II, 401, I, 109.

¹⁸⁸ Ateş, *a.g.e.*, VI, 173.

¹⁸⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 205, VI, 190, 195, 189, IV, 27; Ateş, *a.g.e.*, IX, 227, VI, 436, 445, III, 326.

¹⁹⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 468, VIII, 530; Doğrul, *a.g.e.*, II, 711, 909; Ateş, *a.g.e.*, VII, 446, X, 319.

¹⁹¹ Doğrul, *a.g.e.*, II, 711, 909, 243, 721, 430, 922, I, 305; Ateş, *a.g.e.*, VII, 446, X, 319, V, 134, VIII, 5, 57, V, 94, X, 418.

¹⁹² Ebüssuud, *a.g.e.*, IV, 281; Elmalılı, *a.g.e.*, V, 52, IV, 501; Doğrul, *a.g.e.*, I, 385, 352; Ateş, *a.g.e.*, IV, 397, 242.

¹⁹³ Doğrul, *a.g.e.*, II, 819; Ateş, *a.g.e.*, IX, 158

¹⁹⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 349.

¹⁹⁵ Doğrul, *a.g.e.*, II, 819, 821, 822.

¹⁹⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 349, 350, 354, 355.

¹⁹⁷ Ateş, *a.g.e.*, IX, 158, 159, 162.

Tefîl kalıbında ise 2/282.¹⁹⁸ âyetinde "hatırlamak", 50/45, 51/29, 88/21, 32/22, 36/19, 32/15.¹⁹⁹ âyetlerinde "öğüt vermek", 5/13, 5/14.²⁰⁰ âyetlerinde de "uyarmak/uyarılmak" anlamlarında olduğu bildirilmiştir.

Aynı kalıptan ism-i fâil, 88/21.²⁰¹ âyetinde olduğu gibi "öğüt veren", "nasihat eden", 20/3, 69/48, 73/19, 74/49, 76/29.²⁰² âyetlerinde ise kelimenin, tezkire şeklinde isim olarak "öğüt", 56/73, 69/12.²⁰³ âyetlerinde "ibret", 74/54.²⁰⁴ âyetinde de "uyarı" anlamında olduğu belirtilmiştir.

Zikrin Kur'ân-ı Kerîm'de geldiği anlamların ifade edilmeye çalışıldığı bu başlık altında, netice itibariyle bazı tespitlerde bulunabiliriz.

Gerek mücerred gerekse mezid kalıplar içinde olsun, zikrin Kur'ân-ı Kerîm'de ifade etmiş olduğu mânâlar, kelimenin kök mânâlarıyla ya özdeş ya da onunla irtibatlıdır.

Zikrin Kur'ân'daki mânâları verilirken önce mücerred sonra da mezid kalıplar içindeyken taşıdığı mânâlar belirtilmiştir. Zikrin bütün türevleri arasında arapçanın tabiatı gereği, lâfız bakımından olduğu gibi mânâ bakımından da bir tür irtibatın mevcudiyeti bilinmektedir. Farklı kalıplar, kendi özelliklerini mânâlara yansıtmakla beraber aralarındaki mânâ bağının tamamen ortadan kalkmadığı müşahade edilmektedir.

Örneğin zikir kelimesi, mücerred bir halde iken hatırlamak mânâsına gelirken mezid kalıplarda (meselâ tefa'ul ve ifti'âl'de olduğu gibi) yine hatırlamak ve (tefîl kalıbında olduğu gibi) kalıbın özelliği dolayısıyla hatırlatmak anlamına gelmekte ve kalıp farklılaşmasına rağmen aralarındaki mânâ bağının devam ettiği görülmektedir. Bu irtibat, aynı kökten gelen farklı kalıplar arasında bulunabildiği gibi bir kalıbın ihtiva ettiği birçok mânâ arasında da bulunmaktadır.

Zikir kelimesinin Kur'ân'daki anlamları bu bakış açısıyla incelendiğinde, onların kelimenin iki kök mânâsına doğrudan ya da dolaylı olarak irca edilebileceği anlaşılır.

¹⁹⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, II, 260; Doğrul, *a.g.e.*, I, 130; Ateş, *a.g.e.*, I, 490.

¹⁹⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 248, 278, IX, 166, VI, 287, 405, 287; Doğrul, *a.g.e.*, II, 805, 812, 923, 653, 654; Ateş, *a.g.e.*, IX, 34, 82, X, 446, VII, 108, 339, 105.

²⁰⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, III, 182, VI, 44; Ateş, *a.g.e.*, II, 488, III, 146.

²⁰¹ Elmalılı, *a.g.e.*, IX, 166; Doğrul, *a.g.e.*, II, 923; Ateş, *a.g.e.*, X, 446.

²⁰² Elmalılı, *a.g.e.*, V, 418, VIII, 328, 404, 430, 471; Doğrul, *a.g.e.*, II, 506, 879, 890, 893, 899; Ateş, *a.g.e.*, V, 422, X, 47, 123, 159, 251

²⁰³ Doğrul, *a.g.e.*, II, 830, 877; Ateş, *a.g.e.*, IX, 227, X, 36.

²⁰⁴ Ateş, *a.g.e.*, X, 59.

Hatırlamak ve anmak zikir kelimesinin Kur'ân'da da yer alan kök mânâlarıdır. Zikrin yine Kur'ân'da yer alan düşünmek, öğüt almak, anlamak, bellemek, tanımak anlamlarının bu kök mânâlardan hatırlamak'la irtibatlı olduğu söylenebilir. Zira kişi, bir şeyi hatırlayamaz, unutursa onu tanıyamaz, anlayamaz, belleyemez, onunla ilgili fikir yürütüp düşünemez, sonuç itibarıyla de ondan gereken dersi çıkarıp öğüt alamaz. Dolayısıyla bu mânâların birbiriyle ilgili, aralarında sebep-sonuç münasebeti bulunan ve bütünlük arzeden anlamlar olduğu söylenebilir.

Aynı şekilde zikrin Kur'ân'da ifade ettiği vahiy, Kur'ân, Kur'ân âyetleri, Kitap, Tevrât, Peygamber (a.s.), risâleti tebliğ, kelime-i şehadet, öğüt ve uyarı, ibret, namaz ve hutbe, kıssa ve anı gibi mânâların incelendiğinde onun diğer kök mânâsı olan anmak'la bir biçimde irtibatı olduğu görülür. Çünkü vahiy olsun, mukaddes kitaplar ya da Peygamber (a.s.) olsun hepsi insanlara gönderilmiş, onlara doğru yolu gösteren, yapmaları gerekenleri hatırlatan, anlatan vasıtalar. Bunların sürekli okunması, zihinlerden ve kalplerden uzak tutulmaması, devamlı dile getirilmesi, anılması gerekmektedir. Bu ise, aralarında bir anlam bağının bulunduğuna işeret sayılabilir.

Risâleti tebliğin onu anlatmakla ifa edileceği, kelime-i şehadetin, inancın dil ile ikrar vasıtası olduğu, namaz ve hutbe'de Allah yüceltildiği, O'nun yüceliği ve âyetleri dile getirildiği, öğüt ve uyarının anlatmak ve hatırlatmak'la yapıldığı, kıssa ve anının insanlara okunmak ve anlatılmak suretiyle iletildiği, ibretin ise ona neden olan şeyi anarak gerçekleşeceği için bunların hepsinin, zikrin kök mânâlarıyla irtibatlı olduğu düşünülebilir.

Zikrin hem lügat mânâları arasında hem de Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan yemek, nikah tabeinde bulunmak ve ayrıca onun mecâzî anlamları arasında belirtilen şân, şeref gibi mânâları da zikrin kök mânâlarından tamamen ayrı düşünmemelidir. Zira yemek ve evlilik teklifinde bulunmak, dille ilgili bir ameliyedir ve anmakla yakından ilgilidir. Şân ve şeref ise ona sahip olan kimse yada kimselerin anılması, bunun da yaygın hale gelmesiyle sözkonusu edilebilir. Her iki halde de dilin rolü dikkat çekmekte, böylece aralarındaki irtibat anlaşılabilir.

Zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarının, kelimenin kök mânâlarıyla ya aynı ya da onunla irtibatlı olduklarını görmüş bulunuyoruz. Bu, hem mücerred hem de mezid kalıplar için geçerli olmakla birlikte, kelimenin kavramsal yapısını onun sülâsî mücerred kalıplardaki kullanışlarıyla örmek istiyoruz. Buna bizi sevkedenden neden ise, konu bütünlüğünü belli ölçülerde korumak olmuştur. Zira her ne kadar mücerred ve mezid kalıplar arasında mânâ bakımından bir bağlantı kurmak mümkün ise de, zikrin

mücerred kalıplarla inşa ettiği yapı, mefhum ve fonksiyon olarak bütünlüğünü muhafaza edemeyecektir. Bu nedenle, konu bütünlüğünü korumayı öne alarak çalışmamızı sürdürmek istiyoruz.

Konuyu daha derli toplu sunabilmek için, bazı ön tespitlerin yapılmasının uygun olacağını düşünüyoruz. Bunların başında, Kur'ân-ı Kerîm'de sülâsî mücerred kalıplarla geçen zikir emri gelmektedir. Aşağıda biz bunu, muhatapları yönünden inceleyeceğiz.

D- ZİKİR EMR-İ HİTABINA MUHATAP OLANLAR

Bu başlık altında Kur'ân-ı Kerîm'de sülâsî kalıplar içerisinde zikir kelimesinin çokça kullanıldığı emir kipiyle kimlere hitap edildiği incelenecektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerde Yûsuf (a.s.)'a²⁰⁵, iki yerde Mûsâ (a.s.)'ya²⁰⁶ ve birer âyette ikişer defa olmak üzere Hûd (a.s.)'e²⁰⁷ ve Sâlih (a.s.)'e²⁰⁸, bir âyette de Şuayb (a.s.)'a²⁰⁹ nispet edilerek, 41 yerde ise bizzat Allah tarafından hitap vasıtası kılınarak 49 defa varid olan zikir emriyle hem tek tek fertlere, hem de fertlerden oluşan topluluklara hitabedilmiştir²¹⁰.

1. Fert olarak:

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de zikirle emrettiği fertler olarak Peygamberlerden Zekeriyya (a.s.), İsa (a.s.), ve Muhammed (a.s.)'i muhatap almıştır.

3/41. âyetinde Allah Teâlâ, Zekeriyya (a.s.)'ya şöyle emreder:

"Rabbini çok an, sabah akşam (onu) tesbih et". Bakımı kendisine verilen Meryem'in ihtiyaçlarını gidermek, onunla ilgilenmek için, her yanına gelişinde orada bir rızık bulan Zekeriyya (a.s.), bunun Allah'dan geldiğini öğrenince²¹¹, O'na kendisine katından temiz bir nesil vermesi için dua eder²¹².

Namazda iken kendisine Yahya (a.s.) müjdelenen Zekeriyya (a.s.), kendisinin ihtiyar, karısının ise kısır olduğunu öne sürerek bu durum karşısında şaşkınlığını dile getirir²¹³. Allah'ın dilediğini yapabileceğini işitince O'ndan bir alâmet ister. Bunun

²⁰⁵ 12/Yusuf, 42.

²⁰⁶ 5/Mâide, 20; 14/İbrahim, 6.

²⁰⁷ 7/A'râf, 74.

²⁰⁸ 7/A'râf, 74.

²⁰⁹ 7/A'râf, 86.

²¹⁰ M. F. Abdülbâkî, *a.g.e.*, 371, 372.

²¹¹ 3/Âl-i İmrân, 37.

²¹² 3/Âl-i İmrân, 38.

²¹³ 3/Âl-i İmrân, 44.

üzerine kendisine, insanlarla üç gün boyunca konuşmaması bildirilerek, Rabb'ini çokça anması ve sabah akşam O'nu tesbih etmesi emredilir²¹⁴.

İsa (a.s.)'ya kendisine ve annesine verilen nimetleri zikretmesi emredilmiş, 5/110. âyetinde bu emir ve nimetler belirtilmiştir:

"Allah demişti ki: "Ey Meryemoğlu İsa, sana ve annene olan nimetimi hatırla, hani seni Rûhu'l-Kudûs ile desteklemiştim; beşikte ve yetişkin iken insanlarla konuşuyordun; sana Kitab'ı, hikmeti, Tevrât'ı, İncil'i öğrettim. Benim iznimle çamurdan kuş şeklinde bir şey yaratıyor, içine üflüyordun, benim iznimle kuş oluyordu; anadan doğma körü ve alacalıyı benim iznimle iyileştiriyordun, benim iznimle ölüleri (diriltip kabirlerinden) çıkarıyordun; İsrâîloğullarını da senden savmıştım; hani sen onlara açık deliller getirdiğin zaman, içlerinden inkâr edenler: "Bu açık bir büyüden başka bir şey değil!" demişti".

Peygamber (a.s.)'in zikir emrine muhatap olduğu pekçok âyet-i kerîme'de ondan Rabb'ini²¹⁵, Rabb'inin adını²¹⁶ anması, Meryem'i²¹⁷, İbrâhîm (a.s.)'i²¹⁸, Mûsâ (a.s.)'ı²¹⁹, İsmâîl (a.s.)'i²²⁰, İdris (a.s.)'i²²¹ Kitap'ta anması yani bunların kıssalarını Kur'ân'da anlatması, tebliğ etmesi, insanlara okuması²²², ayrıca Dâvûd (a.s.)'u²²³, Eyyûb (a.s.)'u²²⁴, İbrâhîm, İshâk ve Ya'kûb (a.s.)'u²²⁵, İsmâîl, Yesa' ve Zülkifl (a.s.)'i²²⁶, Âd kavminin kardeşleri Hûd (a.s.)'ü²²⁷ anması emredilmiştir.

Peygamber (a.s.)e Rabb'ini anması istenen 7/205. âyetinde bunun nasıl olacağı da belirtilmiştir:

"Rabb'ini, içinden, yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam an, gafillerden olma".

Peygamber (a.s.)e 73/8 ve 76/25. âyetlerinde de Rabb'inin adını anması emredilmiştir:

²¹⁴ 3/Âl-i İmrân, 41.

²¹⁵ 7/A'râf, 205

²¹⁶ 73/Müzzemmil, ; 76/İnsan, 25.

²¹⁷ 19/Meryem, 16.

²¹⁸ 19/Meryem, 41.

²¹⁹ 19/Meryem, 51.

²²⁰ 19/Meryem, 54.

²²¹ 19/Meryem, 56.

²²² Ebüssuud, *a.g.e.* , V, 259, 266; Elmalılı, *a.g.e.* , V, 404, 407, 409.

²²³ 38/Sâd, 7.

²²⁴ 38/Sâd, 41.

²²⁵ 38/Sâd, 45.

²²⁶ 38/Sâd, 48.

²²⁷ 46/Ahkaf, 21.

"Rabb'inin adını an ve bütün gönlünle O'na yönel"²²⁸.

"Sabah akşam Rabb'inin adını an"²²⁹.

Pekçok peygamberin ve bazı zatların kıssalarını ihtiva eden Kur'ân-ı Kerîm, bunların başından geçen bazı olayları veya yaptıkları bazı işleri veyahut da sahip oldukları özellikleri anlatan sözkonusu kıssaların bir kısmına, Peygamber (a.s.)'e bunları anlatması emredilerek başlanmıştır²³⁰.

"Kitap'ta İbrâhîm'i de an; gerçekten o, çok doğru bir peygamberdi"²³¹.

"Kitap'ta Mûsâ'yı da an, doğrusu o, samimi idi ve elçi bir peygamberdi. Ona Tûr'un sağ tarafından seslendik ve onu, özel konuşmak için (kendimize) yaklaştırdık. Ona, acıdığımızdan dolayı kardeşi Hârûn'u da peygamber olarak armağan ettik"²³².

Bütün bu âyetlerde zikri emreden ve isteyen Allah'tır. Ferde yönelik zikir emrini verenin insan olduğu, yalnızca 12/42. âyetidir. Bu âyette ise Yûsuf (a.s.), zindan arkadaşlarından sâkî'ye, zindandan çıktıktan sonra efendisinin yanında kendisini anmasını, ona durumunu anlatmasını²³³ istemişti:

"(Yûsuf) O iki kişiden kurtulacağını inandığı kimseye: "Beni efendin (kralın)'in yanında an" dedi. Fakat şeytan o adama, (Yûsufun durumunu) efendisine söylemeyi unutturdu, (bundan ötürü Yûsuf), bir kaç yıl zindanda kaldı".

Zikir kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'de emir kipiyle kullanıldığı ve bir kişinin muhatap alındığı yerleri inceledikten sonra, onunla fertlerden oluşan toplulukların muhatap alınmasına geçebiliriz.

2. Topluluk olarak:

Zikir kelimesi, çeşitli topluluklara hitap vasıtası kılınarak, onun çoğul emir kipiyle Âd ve Semûd kavmine, Medyen halkına, İsrâiloğullarına, "insanlar" adı altında inanmayanlara, müminlere ve onlar içinden Peygamber (a.s.)'in hanımlarına hitabedilmiştir.

Hûd (a.s.) vasıtasıyla Âd kavmi, kendisinden başka ilâhları olmayan Allah'a kul olmaya davet edilmiş²³⁴, kendilerini uyarmak için içlerinden birine vahiy gelmesine

²²⁸ 73/Müzzemmil, 8.

²²⁹ 76/İnsan, 25.

²³⁰ bkz. 19/Meryem, 16, 54, 56;38/Sâd, 7, 41, 45, 48; 46/Ahkaf, 21. ayetler.

²³¹ 19/Meryem, 41.

²³² 19/Meryem, 51,52,53.

²³³ Ebüssuud, a.g.e. , IV, 280.

²³⁴ 7/A'râf, 65.

şaşırmamaları gerektiği belirtilmiş²³⁵, onlara verilen nimetler sıralanarak bunları hatırlamaları kendilerine emredilmiştir:

"Sizi uyarması için içinizden bir adam aracılığı ile Rabb'inizden size bir zikir gelmesine şaştınız mı? Düşünün ki (Allah) sizi, Nuh kavminden sonra, onların yerine hakimler yaptı. Üstelik sizi daha iri yapılı yarattı. Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki başarıya eresiniz"²³⁶.

Âd kavminden sonra Semûd kavmine de peygamberleri Sâlih (a.s.) vasıtasıyla aynı davet yapılmış²³⁷, kendilerine verilen nimetler hatırlatılarak, gereğinin yapılması emredilmiştir:

"Düşünün ki (Allah), Âd'dan sonra sizi hükümdarlar yaptı ve yeryüzünde sizi yerleştirdi. Onun düzlüklerinde saraylar ediniyorsunuz, dağlarınızı yontup evler yapıyorsunuz, artık Allah'ın nimetlerini hatırlayın da yeryüzünde bozgunculuk yapıp karışıklık çıkarmayın"²³⁸.

Medyen halkına gönderilen Şuayb peygamber de onları önceki peygamberler gibi Allah'a kul olmaya davet ettikten sonra kulluğun gereği olan ölçü ve tartıyı tam yapmaları tavsiyesinde bulunarak, insanların eşyalarını eksik vermemeleri, yeryüzünde bozgunculuk yapmamaları²³⁹, insanları Allah yolundan çevirmemeleri konusunda onları uyarmış, kendilerine neden böyle davranmaları gerektiğini bildirmiştir:

"Düşünün siz az idiniz, O sizi çoğalttı ve bakın bozguncuların sonu nasıl oldu!"²⁴⁰.

Zikir emr-i hitabına muhatap olan topluluklardan biri de İsrâiloğullarıdır²⁴¹. İsrâiloğullarına zikri emredilen şeylerden biri Allah'ın onlara verdiği nimetler²⁴², diğeri ise Tevrât'ta bulunan şeylerdir²⁴³.

İsrâiloğulları, hem bizzat Allah (c. c.) tarafından hem de peygamberleri Mûsâ (a.s.) vasıtasıyla, onun dilinden zikir emrine muhatap kılınmışlardır.

²³⁵ 7/A'râf, 69.

²³⁶ 6/En'âm, 69.

²³⁷ 7/A'râf, 73.

²³⁸ 7/A'râf, 74.

²³⁹ 7/A'râf, 85.

²⁴⁰ 8/Enfâl, 86.

²⁴¹ 2/Bakara, 40.

²⁴² 5/Mâide, 20.

²⁴³ 2/Bakara, 63; 7/A'râf, 171.

Allah (c.c.), Bakara Sûresi'nin üç âyetinde İsrâiloğullarına bizzat hitabederek, nimetlerini hatırlamalarını onlara emretmiştir:

"Ey İsrâiloğulları, size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü tutun ki, ben de size verdiğim sözü tutayım ve sadece benden korkun"²⁴⁴.

"Ey İsrâiloğulları, size verdiğim nimetimi ve sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın"²⁴⁵.

İsrâiloğullarına verilen nimetler 5/20. ve 14/6. âyetlerinde sayılarak, bunları hatırlamaları Mûsâ (a.s.) diliyle onlara emredilmiştir:

"Mûsâ kavmine demişti ki: "Ey kavmim, Allah'ın size olan nimetini hatırlayın; zira (O), aranızda peygamberler varettiler, sizi krallar yaptı ve size dünyada hiç kimseye vermediğini verdi"²⁴⁶.

"Mûsâ kavmine demişti ki: "Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın, O sizi Firavn soyundan kurtardı. Onlar sizi işkencenin en kötüsüne koşuyorlar, oğullarınızı kesiyorlar, kadınlarınızı sağ bırakıyorlardı. Bunda Rabb'inizden size büyük bir imtihan vardı"²⁴⁷.

İsrâiloğullarından Allah'ın hatırlamalarını istediği ikinci husus, Tevrât'taki şeylerdir:

"Bir zaman da sizin sözünüzü almış, üzerinize dağı kaldırmıştık: "size verdiğimiz kuvvetle tutun, içinde olanı hatırlayın ki (azabımızdan) korunasınız" (demiştik)²⁴⁸.

"Bir zaman da üzerlerine dağı, bir gölge gibi kaldırmıştık, üstlerine düşecek sanmışlardı: "size verdiğim (kitab)'ı kuvvetle tutun ve içinde olanı hatırlayın ki (azabımızdan) korunasınız!" (demiştik)²⁴⁹.

Bunların yanında bütün insanlara yaptığı hitapla Allah Teâlâ, onlardan nimetlerini hatırlamalarını istemiş, bu nimetlerin de yaratma ve rızıklandırma yani îcad ve ibkâ olduğu, istifhamî inkârî yoluyla bunların sadece Allah'a ait olduğu belirtilerek²⁵⁰ asıl muhatabın Allah'ın ulûhiyyetini kabul etmeyenler olduğu anlaşılmaktadır:

²⁴⁴ 2/Bakara, 40.

²⁴⁵ 2/Bakara, 47,122.

²⁴⁶ 5/Mâide, 20.

²⁴⁷ 14/İbrahim, 6.

²⁴⁸ 2/Bakara, 63.

²⁴⁹ 7/A'râf, 171.

²⁵⁰ Ebüssuud, a.g.e. , VII, 142.

"Ey insanlar, Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Allah'tan başka size gökten ve yerden rızık verecek bir yaratıcı var mı?..."²⁵¹.

Çeşitli topluluklar içinde zikir emriyle en çok muhatap alınan cemaat, inananlar topluluğudur. İnananlardan, daha önce belirtilen topluluklardan istenen şeyler yanında onlardan istenmeyen bazı şeyler de istenmiştir.

Müminler, kendilerine verilen nimetleri hatırlamalarına dair emirlerle muhatap olduktan başka Allah'ın adının anılması²⁵², Allah'ın zikredilmesi ile ilgili emirlerle²⁵³ muhatap olmuşlardır.

Allah Teâlâ, çeşitli âyetlerde inananlardan, kendisini zikretmelerini istemiştir²⁵⁴. Bu âyetlerin bir kısmının inananlarla ilgili olduğu siyaktan anlaşılırken, diğer bir kısmının ise "Ey inananlar" hitabıyla başladığı ve direkt olarak onlara hitab ettiği görülmektedir. Dikkati çeken bir husus, Allah Teâlâ'nın zikredilmesi emredilen âyetlerin tamamının medeni olarak kabul edilen sürelerde yer almalarıdır²⁵⁵. Bu durumun, mü'minlerden Allah Teâlâ'nın adının, O'nun nimetlerinin zikredilmesi istenen âyetler için de aynı olduğu görülmektedir.

Müminlerden, hac esnasında Arafat'tan akın ettikten sonra Meş'ar-i Harâm yanında²⁵⁶ yani Müzdelife'de²⁵⁷, hac vazifelerini bitirdikten sonra²⁵⁸ Mina'da²⁵⁹, sayılı günlerde²⁶⁰ yani teşrik günlerinde²⁶¹, korku namazından sonra emniyete kavuşulduğunda²⁶², savaş sırasında kılınan korku namazından²⁶³ hemen sonra²⁶⁴, düşman ordusuyla karşılaşıldığında²⁶⁵, cuma namazı kılındıktan sonra²⁶⁶, herhangi bir zamanla kayıtlı kalmadan²⁶⁷ Allah'ı zikretmeleri emredilmiştir.

²⁵¹ 35/Fâtır, 3.

²⁵² 5/Mâide, 4; 22/Hac, 36.

²⁵³ 2/Bakara, 198,200,203.

²⁵⁴ 2/Bakara, 198,200,203; 33/Ahzâb, 42; 8/Enfâl, 45.

²⁵⁵ M. F. Abdülbâkî, *a.g.e.* , 272, 273.

²⁵⁶ 2/Bakara, 198.

²⁵⁷ Ebüssuud, *a.g.e.* , I, 208; Elmalılı, *a.g.e.* , II, 53.

²⁵⁸ 2/Bakara, 200.

²⁵⁹ Ebüssuud, *a.g.e.* , I, 209.

²⁶⁰ 2/Bakara, 203.

²⁶¹ Ebüssuud, *a.g.e.* , I, 210; Elmalılı, *a.g.e.* , II, 63.

²⁶² 2/Bakara, 209.

²⁶³ Ebüssuud, *a.g.e.* , II, 228.

²⁶⁴ 4/Nisâ, 103.

²⁶⁵ 8/Enfâl, 45.

²⁶⁶ 62/Cum'a, 10.

²⁶⁷ 33/Ahzâb, 41; 2/Bakara, 152.

"Arafat (taki duruş)'tan ayrılıp, (Müzdelife'ye) akın edince Meş'ar-i Harâm yanında Allah'ı anın. O'nun size gösterdiği biçimde onu anın..."²⁶⁸.

"Hac ibadetlerinizi bitirince atalarınızı andığınız gibi hatta, daha kuvvetli bir anışla Allah'ı anın"²⁶⁹.

"Sayılı günlerde Allah'ı anın..."²⁷⁰.

"Eğer (bir tehlikeden) korkarsanız, yaya yahut binmiş olarak kılın; güvene kavuştuğunuz zaman, bilmediğiniz şeyleri size öğrettiği şekilde Allah'ı anın"²⁷¹.

"Namazı (korku namazını)²⁷² bitirdiğiniz zaman, ayakta, oturarak ve yanlarınız üzerinde (uzanarak) Allah'ı anın; güvene kavuştunuz mu namazı (tam) kılın. Çünkü namaz, müminlere vakitli olarak farz kılınmıştır"²⁷³.

"Ey inananlar, (kâfir)²⁷⁴ bir toplulukla karşılaştığınız (savaştığınız)²⁷⁵ zaman sebat edin ve Allah'ı çok zikredin ki, başarıya eresiniz"²⁷⁶.

"Namaz kılındıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan (nasibinizi) arayın. Allah'ı çok zikredin ki başarıya eresiniz"²⁷⁷.

"Ey inananlar, Allah'ı çok anın"²⁷⁸.

"Öyle ise beni anın ki ben de sizi anayım; bana şükredin, nankörlük etmeyin"²⁷⁹.

İnanelardan Allah Teâlâ'nın zikredilmesi yanında 5/4 ve 22/36. âyetlerinde de O'nun adının anılması istenmiştir. 5/4. âyetinde av için yetiştirilen av hayvanlarının, sahipleri için tuttıkları şeylerin yenilebilmesi için ava salıverilirken, Allah'ın adının anılması yani besmele çekilmesi²⁸⁰ gerektiği bildirilmiştir.

²⁶⁸ 2/Bakara, 298.

²⁶⁹ 2/Bakara, 200.

²⁷⁰ 2/Bakara, 203.

²⁷¹ 2/Bakara, 239.

²⁷² Ebüssuud, *a.g.e.* , II, 228; Elmalılı, *a.g.e.* , III, 70.

²⁷³ 4/Nisâ, 104.

²⁷⁴ Ebüssuud, *a.g.e.* , IV, 25.

²⁷⁵ *a.g.e.* , IV, 25

²⁷⁶ 8/Enfâl, 45.

²⁷⁷ 62/Cum'a, 10.

²⁷⁸ 33/Ahzâb, 41.

²⁷⁹ 2/Bakara, 152.

²⁸⁰ Elmalılı, *a.g.e.* , III, 165.

"...Allah'ın size öğrettiğinden öğreterek yetiştirdiğiniz avcı hayvanların, sizin için tuttuklarını yiyin ve üzerine Allah'ın adını anın, Allah'tan korkun. Çünkü Allah, hesabı çabuk görendir"²⁸¹.

Kurbanlık develeri boğazlarken de Allah'ın adının anılması müminlere emredilmiştir:

"Biz o kurbanlık develeri de size Allah'ın (dininin) işaretlerinden yaptık. Onlarda sizin için hayır vardır. Onlar ön ayaklarını sıra halinde yere basmış durumda iken üzerlerine Allah'ın adını anın (da boğazlayın), yanları yere düş (üp canları çık)'ınca da onlardan yiyin, kanaat eden (fakir)'e de, isteyen (fakir)'e de yedinin..."²⁸².

2/231, 3/103, 5/7,11, 8/26, 33/9. âyetlerinde de inananlara Allah'ın nimetleri hatırlatılmış, diğer topluluklarda olduğu gibi onlardan da bu nimetleri düşünmeleri ve onları asla unutmamaları istenmiştir.

"Ey inananlar, Allah'tan O'na yaraşır biçimde korkun ve ancak müslümanlar olarak ölün. Ve topluca Allah'ın ipine yapışın, ayrılmayın; Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman idiniz, (Allah) kalplerinizi uzlaştırdı. O'nun nimetiyle kardeşler haline geldiniz. Siz ateşten bir çukurun bir kenarında bulunuyordunuz, (Allah) sizi ondan kurtardı. Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki, yola gelesiniz"²⁸³.

"Allah'ın size olan nimetini ve O'na verdiğiniz sözü hatırlayın: Hani "işittik ve itaat ettik demiştiniz"! demiştiniz. Allah'tan korkun; çünkü Allah, göğüslerin özünü bilir"²⁸⁴.

"Ey inananlar, Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Hani bir topluluk size ellerini uzatmağa (saldırmaya) yeltenmişti de (Allah) onların ellerini sizden çekmişti. Allah'tan korkun. Müminler Allah'a dayansınlar"²⁸⁵.

"Ey inananlar, Allah'ın size olan nimetini hatırlayın, hani bir zaman size ordular gelmişti de biz onların üzerine bir rüzgâr ve sizin görmediğiniz ordular göndermiştik..."²⁸⁶.

²⁸¹ 5/Mâide, 4.

²⁸² 22/Hac, 36.

²⁸³ 3/Âl- İmrân, 102,103.

²⁸⁴ 5/Mâide, 7.

²⁸⁵ 5/Mâide, 11.

²⁸⁶ 33/Ahzâb, 9.

"... Allah'ın âyetlerini eğlence yerine koymayın; Allah'ın size olan nimetini ve size öğüt vermek için Kitap ve hikmetten size indirdiklerini düşünün..."²⁸⁷.

"Düşünün ki bir zaman siz az idiniz, yeryüzünde hırpalanıyordunuz. İnsanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz. Allah sizi barındırdı, sizi yardımıyla destekledi, sizi güzel şeylerle besledi ki şükredesiniz"²⁸⁸.

Ayrıca 2/231. âyetinde inananlardan, kendilerine indirilen Kitap ve hikmeti, 5/7. âyetinde ise onlardan Allah'a verdikleri sözü hatırlamaları istenmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de zikir emriyle muhatap alınan topluluklardan Peygamber (a.s.)'in hanımlarına, evlerinde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti hatırlamaları emredilmiştir:

"Evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın..."²⁸⁹.

Zikir emrinin verildiği fert ve toplumlar böylece belirtildikten sonra, şimdi de zikre konu olan, onun nesnesi durumunda olan şeyleri inceleyelim.

E- ZİKRE KONU TEŞKİL EDEN ŞEYLER

Zikir kelimesiyle icra edilen veya edilmesi istenen zihnî yada amelî bir eylem ifadelendirildiğinde, eylemin yapılmasını mümkün kılan ve onu anlamlandıran bir nesnenin bulunması gereklidir. Bu zaruret, kelimenin gramatik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Zira bir fiil olarak kelimenin, bir mefûle harf-i cersiz olarak²⁹⁰, iki mefûle ise harf-i cerle teaddi ettiği bilinmektedir²⁹¹. Böyle bir fiilin nesnesiz olarak düşünülmesi, onu anlamsız kılmakla eşdeğer sayılmalıdır.

1. Allah Lâfza-i Celâli, Rab Lâfzı, Rabb'in Adı, Allah'ın Adı

İlgili âyetler incelendiğinde, zikir fiilinin nesnesinin daha çok, yaratıcının özel adı olan Allah lâfza-i celâli²⁹², Rab lâfzı²⁹³, Rabb'in Adı²⁹⁴, Allah'ın Adı²⁹⁵, ve O'na raci zamirler²⁹⁶ olduğu görülecektir.

²⁸⁷ 2/Bakara, 231.

²⁸⁸ 8/Enfâl, 26.

²⁸⁹ 33/Ahzâb, 34.

²⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IV, 208; Zebidî, *Tâcü'l-'Arûs*, III, 226.

²⁹¹ Mûsâ el-Melyânî, *Mu'cemu'l-ef'âl*, 111.

²⁹² 33/Ahzâb, 21; 3/Âl-i İmrân, 135; 26/Suarâ, 277.

²⁹³ 17/İsrâ, 46; 3/Â-i İmrân, 41, 7/A'râf, 205, 18/Kehf, 24.

²⁹⁴ 87/A'lâ, 15; 73/Müzzemmil, 8; 76/İnsan, 25.

²⁹⁵ 22/Hac, 28,34,40; 6/En'âm, 138,118,119,121; 5/Mâide, 4; 22/Hac, 36; 2/Bakara, 114; 24/Nûr, 36.

²⁹⁶ 2/Bakara, 152,198; 20/Tâ-Hâ, 34.

Zikre böylesine geniş bir alan oluşturan bu nesneler, Kur'ân-ı Kerîm'de onun, ıstılâhî bir anlam kazanmasına, zikir denildiğinde Allah Teâlâ'yı zikrin akla gelmesine neden olduğu söylenebilir.

Zikir denildiğinde Allah'ı zikrin akla geldiği, bu nedenle de zikir kavramının Allah'ı zikretmekle özdeşleştiği bir durumda Allah'ı zikretmenin ne anlama geldiği önem arz etmektedir. Bunu ikinci bölüme bırakarak, konumuza devam edelim.

2. Allah'ın Nimetleri

Allah'ın nimetleri, zikrin konularından birini oluşturur ve Kur'ân-ı Kerîm'in pekçok yerinde çeşitli topluluklara Allah'ın kendilerine verdiği nimetleri zikretmeleri emredilir²⁹⁷.

Allah'ın nimetleri sayılamayacak kadar çoktur²⁹⁸ ve her topluluk Allah'ın çeşitli nimetlerine mazhar olmuştur. Bu nimetler zaman zaman Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmiştir. Mesela, Âd kavmine verilen nimetlerden bazıları 7/69. âyetinde, Nuh kavminden sonra onların yerine hakimler yapılmaları, iri yapılı yaratılmaları olarak ifade edilmiş, onlardan Allah'ın nimetlerini zikretmeleri istenmiştir.

Semûd kavmine de Âd kavminden sonra hükümdarlar yapılmaları, yeryüzünde yerleştirilmeleri ve bunun neticesi ovalarda saraylar, dağlarda ise yontma evler yapmaları gibi bir takım nimetlerin verildiği belirtilmiş, kendilerinden yeryüzünde fesat çıkarmamaları ve Allah'ın nimetlerini unutmamaları istenmiştir²⁹⁹.

İsrâiloğulları da Allah'ın çeşitli nimetler verdiği topluluklardan olmuş, bu nimetler içinde kendilerine içlerinden³⁰⁰ peygamberler gönderilmesi, krallar yapılmaları, başkalarına verilmeyen şeylerin onlara verilmesi³⁰¹, kendilerine işkence eden Firavun soyundan kurtarılmaları, Mûsâ (a.s.) ve onun değişmeyen evlâtları zamanında³⁰² âlemlere üstün tutulmaları³⁰³ gibi nimetler belirtilmiş, bunları unutmamaları onlardan istenmiştir.

²⁹⁷ 2/Bakara, 40,47,122,231; 7/A'râf, 169,74; 3/Âl-i İmrân, 103; 5/Mâide, 7,11; 33/Ahzâb, 9.

²⁹⁸ 16/Nahl, 18.

²⁹⁹ 7/A'râf, 74.

³⁰⁰ Ebüssuud, *a.g.e.*, III, 22.

³⁰¹ 5/Mâide, 20.

³⁰² Ebüssuud, *a.g.e.*, I, 98; Elmalılı, *a.g.e.*, I, 291.

³⁰³ 2/Bakara, 47,122.

Nimetleri zikretmek, onları sadece kalben hatırlamak veya dile getirmek, dille söylemek demek değildir. Her ne kadar kelime, müşterek bir kullanıma sahip olması dolayısıyla her iki mânâyâ geliyorsa da nimetlerin zikrinden asıl maksat, nimetin hakkını yerine getirmek, nimetin şükrünü eda etmektir³⁰⁴.

Kur'ân-ı Kerîm'de müminlere verilen nimetlerden de bahsedilmiş, onların şükrünü eda etmeleri kendilerinden istenmiştir. Bu nimetlerin bazıları, "birbirlerine düşman iken Allah'ın onları kalplerini uzlaştırıp kardeş yapması"³⁰⁵, onlara İslâmı³⁰⁶ bahşetmesi³⁰⁷, Hendek günü kendilerine hücum eden müşrik orduları üzerine rüzgâr ve görülmeyen ordular³⁰⁸ göndermesi³⁰⁹ kendilerini yoketmeye yönelik teşebbüslerden onları koruması³¹⁰ olarak ifade edilmiş, onlardan bütün bunların gereğini yerine getirmeleri istenmiştir.

İnananlara, Allah'ın kendilerine verdiği nimetleri hatırlamaları, onların şükrünü eda etmeleri emredilen âyetlerin bir kısmında, aynı zamanda ilk sırada o nimetler arasında değerlendirilebilecek³¹¹ bazı şeyleri de zikretmeleri emredilmiştir. 2/235. âyetinde Allah Teâlâ müminlerden, onlara verdiği nimetleri yanında, o nimetlere evleviyetle dahil olan ve inananlara indirildiği bildirilen Kitap ve hikmeti³¹², 5/7. âyetinde ise Allah'ın nimetlerine atfedilerek ve Allah'a "işittik ve itaat ettik" diyerek verdikleri sözü³¹³ zikretmelerini istemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de İsa (a.s.)'ya ve annesine verilen nimetlerden de bahsedilmiş, ondan bu nimetleri zikretmesi istenmiştir. Ancak burada sözü edilen nimetleri zikrin,

³⁰⁴ Ebüssuud, *a.g.e.*, I, 94; Âlûsî, *a.g.e.*, I, 242.

³⁰⁵ 3/Âl-i İmrân, 103.

³⁰⁶ Taberî, *a.g.e.*, II, 296; Ebüssuud, *a.g.e.*, II, 67; Elmalılı, *a.g.e.*, III, 175.

³⁰⁷ 3/Âl-i İmrân, 103; 5/Mâide, 7; 2/Bakara, 231.

³⁰⁸ Ebüssuud, *a.g.e.*, VII, 92, 93.

³⁰⁹ 33/Ahzâb, 9.

³¹⁰ 5/Mâide, 11.

³¹¹ Ebüssuud, *a.g.e.*, I, 288, III, 11; Elmalılı, *a.g.e.*, II, 111.

³¹² Kitap'tan Kur'ân'ın, Hikmet'ten de sünnetin kasdedilebilmesi yanında, her iki tabirin de Kur'ân'ı niteleyerek onu ifade edebileceği belirtilmiştir. bkz. Taberî, *a.g.e.*, II, 296; Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 369; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, II, 209; Ebüssuud, *a.g.e.*, I, 228.

³¹³ Bu misaktan maksat, Akabe gecesinde ve Bey'atü'r-Rıdvan'daki misak olduğu ve Peygamberimiz ile olan bu misakın Allah'a isnad edilmesi "Muhakkak ki sana bey'at edenler, söz verenler, gerçekte Allah'a bey'at etmektedirler" (48/Fetih, 10) âyetinin delâletine dayandığı söylenmiş ise de, bunun âlemin yaratılması ve Adem'in hilkati konularının içinde olup, Fâtihâ'da "Ancak sana ibadet eder ve ancak senden yardım dileriz" (1/Fâtihâ, 4) diye akdedilen ve sonra ağır ağır bütün müslümanların Peygambere kolay ve zor, sevinç ve keder, bütün durumlarda işitmek ve itaat etmek esası üzere iman, ittiba ve bey'at'larıyla belgelenen ve dolayısıyla bütün anlaşmaları içine alan ezeli ahd olması daha açık ve daha tercih olunandır. bkz. Taberî, *a.g.e.*, VI, 90; Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 592; Ebüssuud, *a.g.e.*, III, 11; Elmalılı, *a.g.e.*, III, 175, 176.

onların şükrünü eda etmek için değil, sırf Allah'ın kullarına verdiği nimetleri izhar ve birtakım çevreleri kınamak ve tehdit etmek için varid olduğu bildirilmiştir³¹⁴.

5/110. âyetinde Allah Teâlâ'nın hem İsa (a.s.)'ya hem de annesine verdiği nimetler sayılmaktadır. Bu nimetler içinde İsa (a.s.)'nın beşikte iken insanlarla konuşması ve bunun için Rûhu'l-Kudûs ile desteklemesi, ona Kitab'ın, Hikmet'in, Tevrât ve İncil'in öğretilmesi, çamurdan kuş şeklinde bir şey yaptıktan sonra ona üfürmesi sonucu kuş olması, anadan doğma körü ve alacalıyı iyileştirmesi, ölülerini diriltmesi, İsrâiloğullarından korunması, Havarilerin kendisine inanmaları gibi nimetler zikredilmiş, bununla bir taraftan İsa (a.s.)'nın ve annesinin mazhar olduğu nimetler vurgulanmış, diğer taraftan da onunla ilgili sözlerinde imansızlar kınanıp tehdit edilmiş³¹⁵, inananlar ise doğrulanmıştır³¹⁶. Dolayısıyla İsa (a.s.)'dan kendisine verilen nimetlerin şükrünü eda etmesinin istenmesi diye birşey sözkonusu değildir. Zira o, bu nimetleri unutmuş ve onların şükrünü eda etmemiş değildir³¹⁷.

3. Allah'ın Âyetleri ve Hikmet, Kitap ve Hikmet, Kur'ân

Allah'ın âyetleri ve Hikmet³¹⁸, Kitap ve Hikmet³¹⁹, zamirlerin³²⁰ raci olduğu Kur'ân³²¹da zikrin konulara arasında bulunmaktadır.

4. Tevrât'ta Bulunan Hükümler

İsrâiloğullarına verilen Tevrât'ta bulunan hükümler (emir, nehiy vb.)³²² (2/63, 7/121) de yine Kur'ân-ı Kerîm'deki zikrin konuları arasında yer almaktadır.

Allah'ın âyetlerini, Kur'ân'ı, Kur'ân veya peygamberin sünneti demek olan Hikmet'i, Tevrât'taki hükümleri zikretmek, onların mânâlarını anlamak, kapsamını bellemek, üzerinde düşünmek, onları korumak ve unutmayıp gereğine göre hareket etmek, başkalarına da amel etmeleri için anlatmak ve aktarmak demektir³²³.

³¹⁴ Ebüssuud, *a.g.e.*, IV, 94.

³¹⁵ Ebüssuud, *a.g.e.* ve yer.

³¹⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, III, 363.

³¹⁷ Tâhir b. Âşûr, *a.g.e.*, VII, 101.

³¹⁸ 33/Ahzâb, 34.

³¹⁹ 2/Bakara, 231.

³²⁰ 74/Müddesir, 55; 80/Abese, 12.

³²¹ Ebüssuud, *a.g.e.*, IX, 109

³²² Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 165

³²³ Ebüssuud, *a.g.e.*, VII, 301, I, 109, 228, IX, 63, 109, III, 289; Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 311, II, 111, VIII, 431, 531, I, 316, IV, 165.

5. Hz. Meryem ve Bazı Peygamberler

Hz. Meryem ve bazı peygamberler de Kur'ân-ı Kerîm'de zikrin nesnesi durumundadırlar. Peygamber (a.s.)'den Meryem Sûresi'nde, Meryem'in, İbrâhîm (a.s.)'in, Mûsâ (a.s.)'nin, İsmâîl (a.s.)'in, İdrîs (a.s.)'in kıssalarını anlatması³²⁴, Sâd Sûresi'nde de Dâvûd (a.s.)'u, Eyyûb (a.s.)'u, İbrâhîm, İshâk ve Yakûb (a.s.)'u, İsmâîl (a.s.), Yesa' ve Zülkifl'i, Ahkâf Sûresi'nde de Hûd (a.s.)'ü anması istenmiştir³²⁵.

13/85. ve 12/42. âyetlerinde Yûsuf (a.s.), 18/63. âyetinde uşağının Mûsâ (a.s.)'ya söylemeyi unuttuğu balık, 40/44. âyetinde Firavun sülâlesinden iman eden müminin kavmine yaptığı nasihatler³²⁶, 19/67. âyetinde inkârcı insanın üzerinde düşünmeye sevk edildiği, insanın bir hiçken yaratılması, 47/20. âyetinde savaş, 21/36. ve 60.âyetinde yerilen ilâhlar, 2/235. âyetinde ise iddet halinde iken nikahlarına talip olunacak kadınları ifade eden zamir, zikrin mef'ûlû konumundaki nesnelerdir.

Ancak bütün bunlar, birazdan ele alacağımız ve zikrin bir anlamda ıstılâhî mânâsını belirleyen unsurlar değildir. Zira zikrin, ıstılâhî anlamını da belirleyen ve onun Kur'ân'da esas özellik arzeden yönü, kul ile Allah Teâlâ arasındaki irtibatı sağlayan yapısıdır. Zikre konu nesneler arasında ilk sırada belirtilen Allah lâfza-i celâl-i, Allah'ın Adı, Rab, Rabb'in Adı gibi kavramlar bu irtibat için gerekli unsurlardır ve bunlar ıstılâhî zikrin temel karakterini belirlemektedir. Bu husus dikkate alınarak, zikrin sözü edilen unsurlarla meydana getirdiği mefhumu ayrı bir bölüm içerisinde ele alacağız.

³²⁴ Elmalılı, *a.g.e.* , V, 404

³²⁵ bkz. âyetler: 19/Meryem, 16, 41, 51, 54, 56; 38/Sâd, 7, 41, 45, 48; 46/Ahkaf, 21.

³²⁶ Ebüssuud, *a.g.e.* , VII, 278.

İKİNCİ BÖLÜM
ALLAH'I ZİKRETMEK

ALLAH'I ZİKRETMEK

Kur'ân-ı Kerîm'in pekçok yerinde zikir kelimesi, yüce varlığı ifade eden lâfızlarla kullanılarak yaratıcıyla yaratılan arasındaki bağlantıyı ifade eden önemli bir kavram haline gelmiştir.

Zikir kelimesinin, kök mânâlarını da muhafaza ederek bu lâfızlarla birlikte kullanılması sonucu, Allah'ı zikretmek şeklinde yeni bir mefhumun meydana gelmesine sebep olduğu, bu nedenle zikir denilince Allah'ı zikrin anlaşıldığı müşahade edilmiştir. O halde zikirle âdetâ özdeşleşen Allah'ı zikir mefhumunun ne anlama geldiğine bakalım.

A- ALLAH'I ZİKRETMENİN ANLAMI

Kur'ân-ı Kerîm'in bir hidâyet kaynağı olduğu¹ ve insanları en doğru yola ilettiği² bilinmektedir. Allah Teâlâ insanlara, Kur'ân vasıtasıyla yaratılış gayesini bildirmiş³ ve onlardan kendisine kul olmalarını istemiştir⁴. Kur'ân ile birlikte ayrıca bir peygamber de göndererek insanları uyarmış ve onlara gerekli öğütleri vermiştir⁵. İnananlara ayrıca bazı yükümlülükler de getirerek kendisine bağlılıklarının derecesini ve O'na verdikleri sözün değerini ölçmüştür.

İnsanoğlunun imandan sonra yerine getireceği pratikteki uygulamalar, onun Allah'a olan inancının bir göstergesidir. Bu uygulamalar, Allah Teâlâ'ya olan inancın ne denli güçlü olduğunu yansıtmakla beraber, insanın O'na karşı ne kadar duyarlı

¹ 2/Bakara, 185.

² 17/İsrâ, 9.

³ 51/Zâriyât, 9.

⁴ 36/Yâ-Sîn, 61.

⁵ 88/Gâşiye, 21; 50/Kaf, 45; 87/A'lâ, 9.

olduğunu göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. İşte Allah Teâlâ'yı zikretmek de böyle bir duyarlılığa sebep olan, insanı sürekli uyanık halde tutan Allah bilinciyle dolmak ve bu bilinçle hareket etmek olarak algılanabilir⁶.

Allah Teâlâ'ya karşı kulluğun gerekleri olan ibadet ve davranışlarda bulunmak, kişinin bu bilinçle dolduğu ve aynı bilinçle hareket ettiğini gösteren işaretler olarak düşünülmelidir. Bu davranışlar Allah bilincini hem test etmek hem de güçlendirmek için de birer vasıta konumundadır.

Ayrıca insanın bunlara muhtac olduğu da unutulmamalıdır. Zira insan sadece nazarî hakikatlerle beslenmez, bilmeye ve inanmaya olan ihtiyacından başka hareketlerini devamlı bir şekilde tanzim edecek amelî bir kaideye de muhtaçtır⁷. Çünkü din, aynı zamanda hem bir akide hem de bir kanun, hem bir inanç hem de bir itaat⁸ müessesesidir⁹.

Hem zihni hem de amelî yönü olan bir ibadet sayılması gereken zikir, dinin bir unsuru durumundaki itaat müessesesinin en geniş bir ifadesi olmalıdır. İnsanın her türlü davranışını Allah'a göre ayarlaması demek olan itaat, Allah bilincinin hem kalplere yerleştiğini hem de davranışlara aksettiğini gösterir. Binâenaleyh, Allah bilincinin davranışlara yansıdığını gösterebilmek için bir takım ibadetlerin de yerine getirilmesi gerekmektedir. Böylece ibadet etmek suretiyle de Allah zikredilmiş olmaktadır.

Aslında bütün ibadetler Allah Teâlâ'yı zikretmek için vaz'edilmiştir¹⁰.

"Biz her ümmet için bir kurban ibadeti koyduk ki Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanların üzerine O'nun adını ansınlar..." âyeti¹¹ ile "...(Yalnız) bana kulluk et ve beni anmak için namaz kıl" âyeti¹² ve Hz. Âişe'nin Peygamber (a.s.)'den rivâyet ettiği "Beytullah'ı tavaf, Safâ ile Merve arasında Sa'y, ve (şeytan) taşlamak Allah'ı zikretmek için meşru kılınmıştır" hadisi¹³ bunu gösteren birer işaret kabul edilebilir.

İbadetlerde hem dil, hem beden, hem de kalp zikir halindedir. Dil anarak, kalp O'nu düşünerek, beden ise O'na boyun eğerek bunu yapar.

⁶ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, I, 140; T. D. V. İslâm Ansiklopedisi, *Düşünme* md. , X, 53.

⁷ Muhammed A. Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, 90.

⁸ 2/Bakara, 285.

⁹ M. A. Draz, *a.g.e.* , aynı yer.

¹⁰ İbn Kayyim, *el-Vâbilû's-sayyib*, 58.

¹¹ 22/Hac, 34.

¹² 20/Tâ-Hâ, 14.

¹³ Tirmizî, Hac, 64.

İbadetler başta olmak üzere Allah'a itaat olarak kabul edilen her hal ve davranışın Allah Teâlâ'yı zikir sayılacağı, O'nun rahmet ve mağfiretine erişebilmenin bu suretle gerçekleşeceği 2/152. âyetinden anlaşılmaktadır¹⁴. Allah Teâlâ inananlara, kendilerine içlerinden âyetlerini okuyan, Kitabı, Hikmeti ve bilmediklerini öğreten ve onları temizleyen bir peygamber gönderdiğini bildirdikten sonra¹⁵ şöyle emretmiştir:

"Öyle ise beni zikredin ki ben de sizi anayım, bana şükredin, nankörlük etmeyin"¹⁶.

Bütün davranışlarımızı ihâta eden zikir, Allah'a boyun eğişimizin toplamı olurken¹⁷ kalbin, dilin ve diğer uzuvların Allah'ı anışını ihtiva atmaktadır¹⁸. Zira zikir, ya dille, ya kalple, ya da bedenle olur.

Dil ile zikir, Allah Teâlâ'yı en güzel isimleriyle anmak, hamdetmek, tesbih ve tenzih etmek, Kitabını okumak ve dua etmektir.

Kalp ile zikir, gönülden anmaktır ki, başlıca üç çeşittir:

1. Allah'ın varlığını gösteren delilleri düşünmek, şüpheleri atarak Allah'ın isim ve sıfatlarını tefekkür etmek, düşündürmektir.

2. Allah'ın koyduğu hükümleri, kulluk vazifelerimizi, yani Allah'ın bildirdiği sorumlulukları, onlarla ilgili hükümleri, emir ve yasakları, Allah'ın vaadini, tehdidini ve bunların delillerini düşündürmektir.

3. Maddî ve menevî varlıkları, bunlardaki yaratılış sırlarını seyredip düşünmekle zerrenin kutsal âleme bir ayna olduğunu görmektir.

Bedenle zikir, bedenin organlarından her birinin görevli bulundukları vazife ile meşgul ve dopdoluluğu olması, kendilerine yasaklanan şeylerden boş ve uzak bulunmasıdır¹⁹.

Veya zikir, kısaca şu üç yolla gerçekleşir:

a) Manevî ve ruhanî yol diyebileceğimiz Allah'a hamd, O'nu tesbih ve tahmid, Kitabullah'ı kıraat,

b) Dinî tekliflerle, va'd ve ve'idi gösteren dinî delilleri, ilahî sıfatları ve Rabbanî sırları düşünmek olan tefekkürî yol,

c) Uzuvların yasaklanmış bütün fiillerden geri durarak, emredilmişleri yapmak olan fiilî yol²⁰.

¹⁴ Taberî, *a.g.e.* , II, 23; Zemahşerî, *a.g.e.* , I, 323; Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , IV, 144; Âlûsî, *a.g.e.* , II, 19.

¹⁵ 2/Bakara, 151.

¹⁶ 2/Bakara, 152.

¹⁷ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , IV, 144; Kurtubî, *a.g.e.* , II, 171.

¹⁸ Âlûsî, *a.g.e.* , II, 19.

¹⁹ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , IV, 143, 144; Ebû Hayyân, *a.g.e.* , I, 446; Elmalılı, *a.g.e.* , I, 445

²⁰ Âlûsî, *a.g.e.* , II, 19.

Allah Teâlâ bu zikir çeşitlerinden hangisiyle zikredilirse, O da kendine lâayık bir şekilde kendisini zikreden kimseyi zikredip anacaktır²¹. İşte kul bunları yaptığında bağışı, acıması ve hayra iletmesiyle Allah'ı yanında bulacak, O'nun himayesine girecektir. Allah Teâlâ âdetâ bizimle bir sözleşme yapmakta, "siz bana karşı nasıl davranırsanız, ben de size öyle davranırım" demektedir²².

Her hal ve davranışımızda Allah'ı gözetmenin, emir ve yasaklarına riâyet ederek O'nunla irtibatımızı devam ettirmenin bir vesilesi olan ve en geniş ifadesini Allah'a boyun eğmekte bulan zikrin, şimdi de bir takım tezahürlerine geçmek istiyorum.

B- ALLAH'I ZİKRETMENİN TEZAHÜRLERİ

Allah'ı zikretmek ifadesi çeşitli âyetlerde geçiyorsa da bunun nasıl gerçekleştirileceği, hangi ibare ve fiillerle ifâ edileceği Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmemektedir.

Allah'ı zikretmek ifadesinin yer aldığı âyetlerin kullanıldıkları bağlam ve Peygamber (a.s.)'in hadisleri dikkate alınarak bu konuda bazı tespitler yapılabilir. Bu tespitlerden hareketle Allah'ı zikretme'nin bir kısım tezahürlerini aşağıda sunuyoruz.

1. Namaz Kılmak:

Namaz kılmak, Kur'ân'da Allah'ı zikretmenin vesilelerinden biri²³ kabul edilmektedir²⁴. Bir ibadet olması itibarıyla da namazın, zikrullah'ı ikame için meşru kıldığı söylenmiştir²⁵. İslâmın emrettiği esaslardan biri olan namaz, mahalli zikr-i ilahâ olduğu için namaz kılmak, Allah'ı zikretmek demektir.

Namazda dört şekil, altı zikir vardır²⁶. Şekiller: kıyam, kuûd, rûkû ve secde'dir. Zikirler ise, Kur'ân okumak, tesbih, hamd, istiğfar, dua ve salâtü selâm'dır.

Günde beş vakitte kılınan sürekli bir ibadet olan namaz, zikri yayarak bütün güne şamil olmasını sağlar.

Namaz, hem Allah'ı zikretmektir hem de zikrin devamını sağlayan en büyük sebeptir²⁷. Zira namaz, öz olarak zikirdir ve Allah'ı yüceltmek ve birlemek, Allah'a itaat ederek O'ndan korkmak ve Allah'a tevbe etmek gibi birçok şeyi içine alır.

Allah Teâlâ, her hâlükârda namazlara devam edip onları muhafaza etmeyi emretmiştir²⁸. Namaz kılmak süretiyle müslüman, korku ve emniyet halinde, sıkıntı ve rahatlık anında, yolculuk esnasında ve ikamet durumunda, hülâsa bütün vakitlerinde

²¹ Elmalılı, *a.g.e.* , I, 446.

²² Âlûsî, *a.g.e.* , II, 19.

²³ 20/Tâ-Hâ, 14.

²⁴ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , VI, 156; Zemahşerî, *a.g.e.* , I, 376; Ebüssuud, *a.g.e.* , I, 236.

²⁵ İbn Kayyım, *el-Vâbilü's-sayyib*, 58.

²⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif*, 151.

²⁷ 11/Hûd, 114; 29/Ankebût, 45; 87/A'lâ, 14,15.

²⁸ 2/Bakara, 238.

Allah'ı zikretmiş olacağı için hiçbir zaman gaflete düşmeyecek, şeytana yenilmeyecektir²⁹.

Namazlara devam etmeyi emreden Allah Teâlâ, müslümanlara emniyet halinin olmadığı durumlarda nasıl namaz kılınacağını da bildirmiştir: "Eğer korkarsanız (düşman veya yırtıcı hayvan gibi bir sebepten ötürü şiddetli bir korkuya düşerseniz)³⁰, yaya veya binekli olarak giderken kılın, (yani durum neyi gerektiriyorsa ona göre nasıl ve ne tarafa durmak mümkünse öylece, isterse hayvan üzerinde ima ile olsun, tek başınıza kılınız, terketmeyiniz)³¹ (korkudan) emin olduğunuz zaman da, böyle bilmediğiniz şeyleri size öğrettiği şekilde Allah'ı zikredin"³² (namazları yine tam olarak kılınız)³³.

Namaz kılmanın Allah'ı zikretmek mânâsına geldiğine 2/198. âyeti örnek gösterilerek, Müzdelife'de akşam ve yatsı namazlarını kılmak süretiyle âyetteki zikir emrinin yerine getirileceği ifade edilmiştir³⁴.

"Arafattan ayrılıp (Müzdelife'ye) akın ettiğinizde (yani arefe günü Arafat dağında cemaatle birlikte vakfeden boşanıp aktığınızda)³⁵ Meş'ar-ı Harâm yanında (Müzdelife'de) Allah'ı zikredin"³⁶ (ki bu gece, akşam ve yatsı namazlarının burada birlikte kılınması, bu zikir emrinin yerine getirilmesidir. Çünkü namaz, en büyük zikirdir)³⁷.

Allah'ı zikretmek, namaz kılmak olarak anlaşıldığı ve değerlendirildiği gibi, zikrullah da namaz olarak anlaşılmıştır. Cuma günü, namaz için ezan okunduğunda koşulması gereken zikrullah'dan kasdın, hutbe ve namaz olduğu, dolayısıyla zikrullah'ın namaz olarak anlaşıldığı görülmektedir³⁸.

Namaza zikir denebileceği, namaz kılmakla Allah'ın zikredilmiş olacağı, hadislerdeki ifadelerden de anlaşılmaktadır. Bir hadis-i şerifte belirtildiğine göre bir gün Peygamber (a.s.), güneş tutulduğunda, kıyametin kopacağı endişesiyle, hemen oturduğu yerden kalkarak korku içinde mescide geldi. Râvî'nin belirttiğine göre, daha önce hiç görmediği bir şekilde Peygamber (a.s.), kıyam, rükû ve secdeyi uzatarak namaz kıldıktan sonra şöyle buyurdu:

29 Hasan Tûrabî, *Namaz*, 11.

30 Elmalılı, *a.g.e.*, II, 128.

31 Elmalılı, *a.g.e.* ve aynı yer.

32 2/Bakara, 238.

33 Elmalılı, *a.g.e.*, II, 129.

34 Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, V, 179; Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 348.

35 Elmalılı, *a.g.e.*, II, 55.

36 2/Bakara, 198.

37 Elmalılı, *a.g.e.*, II, 56.

38 Ebûsuud, *a.g.e.*, VIII, 249; Cemaleddin el-Kâsimî, *Tefsiru'l-Kâsimî*, XVI, 5802.

"Bu âyetleri (alâmetleri) Allah, herhangi bir kişinin ölümü ya da doğumundan dolayı göndermez, onları ancak kullarını korkutmak için gönderir. Bu alâmetlerden herhangi birini gördüğünüzde, hemen Allah'ın zikrine, duasına ve istiğfarına koşun"³⁹.

Namaz kılmayı Allah'ı zikretmek olarak niteleyen Peygamber (a.s.), bir başka hadiste de namazda insan kelâmı konuşulamayacağını, namazın tesbih, tekbir ve Kur'ân okumak'tan ibaret olduğunu bildirerek⁴⁰ namaza niçin zikir dendiğine âdetâ işaret etmiştir.

Bir başka hadiste ise, gece kalkıp ailesini uyandıran ve beraber iki rekat namaz kılan karı-koca'nın Allah'ı çok zikredenler zümresine dahil olacağı bildirilmiştir⁴¹.

Günde beş vakitte, ayrıca haftada bir cuma günü kılınan namaz, hem özü itibarıyla bir zikirdir, hem de farz olup devamlı edayı gerektirdiği için sürekli bir zikirdir.

Çeşitli zikirleri bünyesinde barındıran namaz, insanı kötülük ve fenalıklardan alıkoyduğu gibi⁴², gafleti savmada da önemli bir rolü vardır.

Netice olarak birçok özelliği bulunan namazın, her haliyle zikrin bir tezahürü olduğu söylenebilir.

2. Tekbir, Tehlil, Tahmid, Telbiye, Tesbih, Temcid, Dua, Medh ve Sena vb. mânâsı taşıyan ifadelerle Allah'ı Zikretmek:

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan zikrin, müfessirlerce, daha çok bu kelimelerle açıklandığını biraz sonra göreceğiz. Bunun nedeni ise, Allah'ı bizzat zikretmenin mümkün olmayışı, bir diğer ifadeyle, ister dille yapılsın ister kalple yapılsın zikrin, Allah'ın zatına tealluk etmeyişi olarak ifade edilmektedir⁴³. Dolayısıyla Allah'ı zikretmek sözkonusu olduğunda, karinelerle eğer bu zikrin kalbî olduğu belirlenirse, o zaman bir takdir yapılarak bu zikrin, Allah'ın va'dini, ve'idini, emir ve nehyini, azap ve mükâfâtını vb. düşünmek, hatırlamak olduğu, eğer lisanî zikir ise bunun, yukarıda belirtilen ifadeler veya benzeri ifadelerle yapılacağı belirtilmektedir.

Meselâ, hac menâsikini eda ederken, Arafat'tan ayrıldıktan sonra Müzdelife'de akşam ve yatsı namazlarını kılmanın, burada Allah'ın zikredilmesine dair emrin îfâsı olacağı belirtilmişti. Bununla birlikte emrin, telbiye, tehlil, tekbir, sena ve çeşitli dualarla⁴⁴, şükürle⁴⁵ ve itaatle⁴⁶ îfâ edilebileceği de bildirilmiştir. Âyetteki zikirden

³⁹ Müslim, *Kûsûf*, 24.

⁴⁰ Nesâî, *Sehv*, 20.

⁴¹ Müslim, *Zikir*, 4; Tirmizî, *Daavât*, 5; Ahmed b. Hanbel, III, 75.

⁴² 29/Ankebût, 45.

⁴³ Tâhir b. Âşûr, *a.g.e.*, II, 50.

⁴⁴ Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 348.

⁴⁵ Taberî, *a.g.e.*, II, 169.

⁴⁶ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, II, 96, 97.

Allah lafzını söylemenin murad edilemeyeceği, esas kasdın Allah'ın şânını yücelten lâfızlarla O'nu anmak olacağı kaydedilmiştir⁴⁷.

Aynı âyetin devamında yer alan "sizi nasıl hidâyet ettiyse siz de onu zikredin" cümlesindeki zikrin, Allah'ı birlemek sûretiyle gerçekleşeceği belirtilmiştir⁴⁸.

"Sayılı günlerde Allah'ı zikredin"⁴⁹ âyetindeki "sayılı günler" ifadesinden kasdın "teşrik günleri" olduğu, bu günlerde Allah'ı zikretmenin ise hem farz namazlardan sonra hem de şeytan taşlarken tekbir getirmek sûretiyle yapılacağı pekçok müfessir tarafından bildirilmiştir⁵⁰. Bu ve benzeri âyetler bir yandan, Allah Teâlâ'nın yukarıda belirtilen ifadelerle zikredilebileceğine örnek teşkil ederken bir yandan da zikrin bir tezahürüne işaret etmiş olmaktadır.

3. Allah'ın emir ve yasaklarını hatırlayıp düşünmek:

İnananların tevhidi kabul ettikten sonra üzerlerine düşenin, onun gereklerini yerine getirmek olduğu izahtan vârestedir. İmanın güçlenmesi ve olgunlaşması Allah ve resûlünün emirlerine itaat etmeye, nehiyelerinden sakınmaya bağlıdır. Kur'ân-ı Kerîm, inananlara Allah'tan ittika'yı emrederken⁵¹ onları edepsizlikten, fenalıktan, azgınlıktan nahyetmiştir⁵².

İmanları gereği müminler, bu yasaklardan sakınırlar. Eğer bir hata ve günah işlerlerse, buna devam etmeyip, hemen ondan vazgeçer, tekrar aynı hataya düşmemek için ellerinden gelen gayreti sarfederler.

Kur'ân-ı Kerîm, böyle bir takım özelliklere sahip olanları müttaki olarak nitelerken, onların günah işledikleri zamanki durumlarını şöyle tasvir etmiştir:

"Onlar bir kötülük yaptıkları, ya da nefislerine zulmettikleri zaman, Allah'ı hatırlayarak (Allah'ın emrini ve nehyini, va'd ve veidi'ni düşünerek/hatırlayarak)⁵³ hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler (yaptığına nedamet edip kalbiyle ve diliyle affedilmesini diler ve o günahı örttürecek iyiliklere koşuşurlar⁵⁴...Ve yaptıklarında bile bile ısrar etmezler⁵⁵.

Görüldüğü gibi, âyet-i kerîme'de Allah'ı zikretmek, O'nun emir ve yasaklarını hatırlamak olarak kendini göstermiştir.

⁴⁷ Ebû Hayyân, *a.g.e.* ve aynı yer.

⁴⁸ Ebû Hayyân, *a.g.e.* , II, 97.

⁴⁹ 2/Bakara, 203.

⁵⁰ Taberî, *a.g.e.* , II, 176; Zemahşerî, *a.g.e.* , I, 351; Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.* , V, 192; İbn Kesîr, *a.g.e.* , I, 252.

⁵¹ 3/Âl-i İmrân, 102; 9/Tevbe, 119.

⁵² 16/Nahl, 90.

⁵³ Tâhir b. Âşûr, *a.g.e.* , IV, 92.

⁵⁴ Elmalılı, *a.g.e.* , II, 425.

⁵⁵ Âl-i İmrân, 135.

4. Allah'ın adını anmak:

Allah Teâlâ'nın ilk indirdiği âyetlerde verdiği ilk emrin "oku" olduğu, bunun ise gelişigüzel bir okumak değil, Allah'ın adını anarak yapılması gerektiği⁵⁶ bildirilmiştir.

Her önemli işe Allah'ın adını anarak başlamak, hadislerde de teşvik edilmiş, besmeleyle başlanmayan işlerin güdük kalacağı belirtilmiştir⁵⁷.

Allah'ın adının anılması bir işin O'nun rızasına uygunluğu açısından da önem arz etmektedir. Örneğin kurbanlıkların O'nun rızasına uygun bir biçimde kesilmesi, buna bağlıdır. Bunun da ötesinde, kurban kesmek gibi bazı ibadetlerin meşru kılınmaları, Allah'ın adının anılmasına vesile olmaları nedenine bağlanabilir⁵⁸.

"Biz her ümmete, hayvanları cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah'ın adını anınsınlar diye kurban kesmeyi gerekli kıldık..."⁵⁹.

İbrâhîm (a.s.)'e, insanlara haccı ilan etmesi emredilirken, bunun nedenleri arasında belirtilen iki sebepten biri, kurbanlık hayvanlar üzerine Allah'ın adını anmaktır:

"İnsanlar arasında haccı ilan et ki, ...Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine, belli günlerde, Allah'ın ismini anmaları için sana (Kâbe'ye) gelsinler..."⁶⁰. Allah'ın adını anmak kurban kesmekten kinaye ise de, başlı başına kurbanı boğazlamanın Allah'a yaklaşma mânâsı taşımadığı, esas maksadın putları adına kurban kesen müşriklere muhalefetle birlikte Allah'ın adını anmak olduğu belirtilmiştir⁶¹.

Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanların yenilmesi inananlara yasaklanmıştır:

"Üzerine Allah'ın adının anılmadığı şeylerden yemeyin; çünkü o, bir fiske (Allah'a isyan)'tır..."⁶².

Müminler ancak üzerine O'nun adının anıldığı şeylerden yiyebilirler:

"...Eğer onun âyetlerine inananlardan iseniz, üzerine (besmele çekilip) Allah'ın adının anıldığı (hayvanların etleri)'nden yiyin"⁶³.

Allah'ın adının anılması durumunda, kesilen hayvanların yenilebilmesi hususunda inananlar için bir engel kalmamış demektir:

"(Açlıktan ölme korkusuyla yemek) zorunda kaldığınız dışında, Allah size haram kıldıklarını açıkladığına göre, üzerine Allah'ın isminin zikredildiği şeylerden yemenize engel olan nedir?..."⁶⁴.

⁵⁶ 96/Alak, 1.

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 359.

⁵⁸ İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 227; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, VI, 369.

⁵⁹ 22/Hac, 34.

⁶⁰ 22/Hac, 27,28.

⁶¹ Cemâleddin el-Kâsimî, *a.g.e.*, XII, 4235.

⁶² 6/En'âm, 121.

⁶³ 6/En'âm, 118.

İnananların aksine müşrikler, böyle durumlarda Allah'ın adını anmazlar:

"...(Bir kısım) hayvanlar da vardır ki, (keserken) üzerlerine Allah'ın adını anmazlar..."⁶⁵.

Hayvanların etlerinin yenilebilmesi için onları keserken Allah'ın adını anmanın gerekliliği yanında, avcı hayvanların, sahipleri için tuttuklarından yenilebilmesi için de ava salıverilirken⁶⁶ Allah'ın adının anılması gerekir:

"...Allah'ın size öğrettiği şeylerden kendilerine avcılığı öğrettiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarını da yiyin ve üzerine Allah'ın adını anın (besmele çekin)..."⁶⁷.

Allah'ı zikretmenin bir tezahürü olan "Allah'ın adının anılması"nın yegâne mekânlarından biri mescidlerdir. Mescidlerde, namaz kılınırken olsun namaz dışında olsun her hâlükârda Allah'ın adı anılır:

"(İşte içinde ışık bulunan o kandil yuvaları) mescidler⁶⁸. Allah, onların yüceltilmesi ve içinde isminin anılmasına izin vermiştir. Adamlar O'nu, sabah akşam orada tesbih ederler"⁶⁹.

Mescidlerde Allah'ın adının anılmasını engellemek bir zulûm iken, bunu yapanlar da zâlim kabul edilir:

"Allah'ın mescidlerinde O'nun isminin anılmasını engelleyenlerden ve onların tahribine çalışanlardan daha zâlim kim olabilir?..."⁷⁰.

Allah Teâlâ, insanları birbirleriyle dengelemek süretiyle manastırları, kiliseleri, havraları ve içinde Allah'ın adının çokça anıldığı mescidleri yıkılmaktan korumuştur:

"...Eğer Allah'ın insanları birbirleriyle defetmesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adının çok zikredildiği mescidler yıkılıp giderdi..."⁷¹.

Kötülüklerden temizlenen, Rabbinin adını anıp namaz kılan kimsenin kurtuluşa ereceği belirtilmiş⁷², Peygamber (a.s.)'e Rabb'inin adını sabah akşam zikretmesi⁷³, O'nun adını zikredip herşeyden kesilerek O'na yönelmesi emredilmiş⁷⁴, böylece zikrin tezahürleri içinde Allah'ın adının anılması vurgulanmıştır.

⁶⁴ 6/En'âm, 119.

⁶⁵ 6/En'âm, 138.

⁶⁶ Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XI, 145.

⁶⁷ 5/Mâide, 4.

⁶⁸ Tâhir b. Âşûr, *a.g.e.*, XVIII, 245.

⁶⁹ 24/Nûr, 36.

⁷⁰ 2/Bakara, 114.

⁷¹ 22/Hac, 40.

⁷² 87/A'lâ, 14,15.

⁷³ 76/İnsan, 25.

⁷⁴ 73/Müzzemmil, 8.

5. Kur'ân okumak:

Kur'ân-ı Kerîm, en doğru yola ileten bir kitaptır⁷⁵. Zikir kelimesi, çeşitli âyetlerde onu nitelemiş⁷⁶, bu itibarla da zikir, onun adları arasında değerlendirilmiştir⁷⁷.

Kur'ân okumak, Allah'ı zikretmenin önde gelen yollarından biri kabul edilir⁷⁸. Allah'ı zikretmenin vasıtalarından biri olan namazın, bir rûknünün de Kur'ân okumak olduğu bilinmektedir. Namazda Kur'ân okumanın emredilişi⁷⁹ ve Peygamber (a.s.)'in "Namaz; tesbih, tekbir ve Kur'ân okumaktan ibarettir" ifadesi⁸⁰ buna işaret etmektedir.

Müminler, gerek namazlarda gerekse namazların dışındaki vakitlerde Kur'ân okuyarak Rabb'lerini hatırlar, zikreder, O'na kulluğun gereklerini yerine getirmeye çalışırlar. Zira Kur'ân-ı Kerîm, ruhlarının gıdası, ahlâklarının temeli, ibadetlerinin esası, tebliğ vasıtaları, günlük zikirleri ve tarihleridir. Tek kelimeyle o, hayatın bütün yönlerini düzenleyen temel kanunlarıdır⁸¹.

İnananlar bu şekilde Allah'ı zikrederken, inanmayan iki yüzlüler (münâfıklar)'in ise Allah'ı pek zikretmedikleri, zira, O'nun zikrine vesile olan namazda Kur'ân okumayı ihmal ettikleri görülmektedir. 4/42. âyetinde belirtildiğine göre münâfıklar, namaza tembel tembel kalkar, insanlara gösterişte bulunur ve Allah'ı pek az zikrederler. Namazı sür'atle kılan ve rûkûnlerine riâyet etmeyen bir kimsenin, bu şekilde namaz kılmasını eleştiren bir hadiste, Peygamber (a.s.)'in şöyle buyurduğu nakledilir:

"İşte bu, münâfık bir kimsenin namazı (gibi)'dir. Oturur güneşi bekler, tam batacağı sırada kalkar ve çabucak dört rekat kılar da namaz'da Allah'ı pek az zikreder". Bu hadis, namazın tesbih, tekbir ve Kur'ân okumaktan ibaret olduğunu ifade eden hadis ve yine münâfıklarla ilgili az önce geçen âyet birlikte değerlendirildiğinde, onların, namaz kılarken diğer rûkûnler yanında kıraati yani Kur'ân okumayı büyük ölçüde ihmal ettikleri anlaşılmakta, namazda az Kur'ân okuyarak Allah'ı pek az zikrettikleri ortaya çıkmaktadır.

Namazın ayrılmaz bir parçası durumundaki Kur'ân tilâvetinin, namaz dışında müminlerin Allah'ı zikretmesi için en faziletli zikir olduğu belirtilmiştir⁸².

Mescidler Allah'ın adının anıldığı yerler olarak Kur'ân-ı Kerîm'de yer alırken, orada Allah'ın adının anılmasının, namaz kılmak yanında Kur'ân okumayı da içine

⁷⁵ 17/İsrâ, 9.

⁷⁶ 21/Enbiyâ, 50; 36/Yâ-Sîn, 11; 15/Hicr, 9.

⁷⁷ Doğrul, a.g.e. , I, 4, 5.

⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 294.

⁷⁹ 73/Müzzemmil, 20.

⁸⁰ Nesâî, *Sehv*, 20.

⁸¹ Muhammed A. Draz, a.g.e. , 28.

⁸² Nevevî, *Ezkâr*, 175, 176.

aldığı kaydedilmiş⁸³, İbn Abbas'a dayandırılan bir rivâyette 7/205. ayetindeki zikirten kasdın Kur'ân okumak⁸⁴ olduğu ifade edilmiştir.

Kur'ân okumanın, Allah'ı zikretmenin bir tezahürü olduğu hadislerde de görülmektedir. Bir hadiste, mescidlerde Kur'ân okuyanlarla ilgili şöyle buyurulmuştur:

"Bir topluluk, Allah'ın evlerinin birinde toplanıp, Allah'ın kitabını okur, onu aralarında öğrenmeye çalışırlarsa, melekler onları sarar, onlara huzur iner, rahmet onları kaplar ve Allah onları katındakiler içinde zikreder"⁸⁵.

Bir başka hadiste ise Allah'ın zikredeceği kimseler belirtilir:

"Ben, kulumun beni zannettiği gibiyim. Ve beni zikrettiği zaman onunla beraberim. Eğer nefsinde beni zikrederse, ben de onu nefsimde zikrederim, bir topluluk içinde beni zikrederse ben de onu, daha hayırlı bir topluluk içinde zikrederim..."⁸⁶.

İlk hadis, Allah Teâlâ'nın bir takım kullarını katındakiler arasında zikredeceğini gösterirken, ikinci hadis, O'nun zikrine mazhar olanları belirtmektedir. Bu hadisler birarada değerlendirildiğinde, Kur'ân okuyanların Allah'ı zikretmiş olacağı gerçeği, bu kez hadisler ışığında görülmüş olacaktır.

Allah'ı zikretmenin bir kısım tezahürlerini böylece belirttikten sonra, şimdi de Allah'ı zikretmenin hedeflerinin ne olabileceğini incelemek istiyorum.

C- ALLAH'I ZİKRETMENİN HEDEFLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'nın kendisini zikretmeyi emrettiği kişi ya da kişiler veya Allah'ı zikredenler arasında inananlardan başkası bulunmadığı için, zikrin müminlerle ilgili olduğu söylenebilir. Bu nedenle iman, zikreden kişide öncelikle bulunması gereken bir vasıf durumundadır.

İnanan bir kimsenin Allah'ı zikretmesinin gayesinin ne olabileceği konusu ise ilgili âyetlerin siyak sibak münasebeti içinde değerlendirilmesi sonucu açıklığa kavuşur.

Allah'ı zikretmenin hedeflerini genel olarak birkaç başlık altında mütâlâa edebiliriz.

1. Kelime-i Tevhid'in mânâsını yerleştirmek:

⁸³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 305; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, I, 358.

⁸⁴ Kurtubî, *a.g.e.*, VII, 355.

⁸⁵ Ebû Dâvûd, *Vitr*, 14; İbn Mâce, *Mukaddime*, 17; Ahmed b. Hanbel, III, 33.

⁸⁶ Buhârî, *Tevhid*, 15, 43; Müslim, *Zikir*, 2, 18, 19, 21; Tirmizî, *Daavât*, 131; İbn Mâce, *Edeb*, 53, 58; Ahmed b. Hanbel, II, 251.

Kelime-i Tevhid'in, tarih boyu peygamberlerin insanları davet ettikleri ve Allah'ın birliğini, O'ndan başka bir ilâhın bulunmadığını ifade tek tanrı inancını temsil eden bir sembol olduğu bilinen bir gerçektir.

Bütün peygamberler kavimlerini tek olan Allah'a boyun eğmeye çağırırken O'ndan başka bir ilâhlarının bulunmadığını vurgulamış⁸⁷, atalarının taptıkları şeylerde temsil edilen şirk düşüncesinden onları kurtarmaya çalışmışlardır⁸⁸. Her peygamber gibi Hz. Peygamber (a.s.) de insanları Allah'a kulluğa davet etmiş, onlara Allah'dan başka ilah tanımamalarını tebliğ etmiştir⁸⁹.

İnsanlardan Hz. Peygamber (a.s.)'in davetine icabet edip inananlar olduğu gibi davete iltifat etmeyip iman etmekten yüzçevirenler de olmuştur⁹⁰.

İnananların imanlarını muhafaza edip sağlamlaştırmaları, Allah'a kulluğun pratikteki göstergeleri olan ameller sayesinde mümkün olduğundan, bunun için onlara çeşitli vazifeler yüklenmiştir. Hac ibadeti de bu cümleden olmak üzere insanlara farz kılınmıştır.

Hac, bilinen aylarda⁹¹ yapılan bir ibadettir. Bu aylarda hac farızasını yerine getiren kişinin bazı fiillerden kaçınması⁹², bazılarını da yerine getirmesi gerekmektedir⁹³. Hac esnasında Müzdelife'de Allah'ın zikredilmesi istendiği gibi⁹⁴, hac vazifesi bittiğinde de Allah'ın zikredilmesi talep edilmiştir:

"Hac ibadetlerinizi bitirince atalarınızı andığınız gibi hatta, daha kuvvetli bir anıyla Allah'ı anın"⁹⁵.

Haccın İbrâhîm (a.s.)'den beri devam eden bir ibadet olduğu bilinmektedir⁹⁶. İbrâhîm (a.s.), Kâbeyi insanlara hac ve ibadet için hazırlamak ve Allah'a ortak koşmamakla emrolunmuştu⁹⁷. Hac'da Allah'a ibadet edilecek, Allah'ın tekliği sözkonusu edilecek ve O anılacaktı. Ancak tarih içinde hac'da birtakım sapmalar yaşanmış, tevhid ilkesinden uzaklaşan insanlar sapmış olan atalarının izlerini takip etmeye, değişik yerlerde onları anmaya ve hatıralarını canlandırmaya başlamışlardı.

İslâm, haccı aslî konumuna getirmek suretiyle bir yandan tevhid ilkesini yeniden kalplere yerleştirmek bir yandan da eski alışkanlıkları kaldırmaya çalışmıştır. Bu

⁸⁷ 7/A'râf, 65,73.

⁸⁸ 7/A'râf, 70; 2/Bakara, 170; 5/Mâide, 104.

⁸⁹ 2/Bakara, 21,163; 16/Nahl, 22; 18/Kehf, 110.

⁹⁰ 4/Nisâ,55.

⁹¹ 2/Bakara, 197.

⁹² 2/Bakara, 197.

⁹³ 2/Bakara, 198.

⁹⁴ 2/Bakara, 198.

⁹⁵ 2/Bakara, 200.

⁹⁶ 22/Hac, 27.

⁹⁷ 22/Hac, 6.

nedenle de insanlara hac bitiminde, atalarını andıkları gibi ya da daha kuvvetli bir biçimde Allah'ı anmalarını emretmiştir.

İslâmdan önce Araplar, âdetleri üzere hac ibadetini bitirdikten sonra Mina'da meşicid ile dağ arasındaki yerde dururlar, atalarının övgülerini ve özel günlerini anıp hatırlarlardı. Bunun yerine şimdi Mina'da Allah'ın zikri ile meşgul olmak emredilmiş, bununla bir yandan kelime-i tevhid'in mânâsının yerleştirilmesine bir yandan da o âdetin kaldırılması ve şirkin bütün ameli gerekleriyle yokedilmesine çalışılmıştır⁹⁸.

Kelime-i tevhid'in mânâsını kalplere yerleştirip pratikte davranışlara yansımaları sağlamayı hedeflemiş olmalı ki Peygamberimiz (a.s.), bir hadisi şeriflerinde "Zikrin en üstünü, Lâilâhe illa'llah'tır" buyurmuş⁹⁹, şirki ve şirk mânâsı taşıyan şeyleri izale edecek bir kelimeyi söylemeye inananları teşvik etmiştir.

2. Allah ile kul arasındaki irtibatı temin etmek ve bunu sürekli hale getirmek

Allah'a kulluk için yaratılan insan¹⁰⁰, üzerine düşen vazifeleri yerine getirmekle kulluk mükellefiyetini eda etmiş olur. Bunun için belli vakitlerle kayıtlı bulunan ibadetlerin yanında belli bir zaman ve mekânla sınırlı olmayan ibadet ve sorumlulukları şuurluca takip etmesi ve yerine getirmesi gerekmektedir. Bu ise, yaratıcıyla insan arasındaki irtibatın sürekli canlı tutulmasını zorunlu kılmaktadır. İşte zikir tam da bu sırada devreye girer ve asli fonksiyonunu icra ederek Allah ile kul arasında kulun Allah'a dönük rabıtasını canlı ve dinamik hale getirir.

Allah Teâlâ, inananları kendisiyle her an iletişim içinde olmaları amacıyla uyarmış, bunu temin için de çeşitli hallerde kendisini anmalarını onlara emretmiştir:

"Namazı bitirdiğiniz zaman ayakta, oturarak ve yanlarınız üzerinde Allah'ı anın..."¹⁰¹.

Bunlarla birlikte Kur'ân-ı Kerîm, ihtiva ettiği zikir âyetleriyle, bir yandan kulun Allah'la olan bu manevi iletişim ve irtibatını sağlamaya çalışırken bir yandan da, şartlar ne olursa olsun, bu halin devamını ve sürekliliğini temin etmeyi hedeflemektedir.

Yukarıda belirtilen 4/103. âyeti yanında 8/45. âyetini de bu meyanda zikredebiliriz. Bu son âyetle inananlara, bir orduyla savaş etmek üzere karşılaştıkları durumlarda önce sebat etmeleri, geri çekilmemeleri ve ardından da hiç ara vermeden Allah'ı çokça anmaları emredilmiştir:

⁹⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, II, 58.

⁹⁹ İbn Mâce, *Edeb*, 55.

¹⁰⁰ 51/Zâriyât, 56.

¹⁰¹ 4/Nisâ, 103.

"Ey inananlar, bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki, kurtuluşa erişesiniz"¹⁰².

Âyetteki zikir emri ile, en zor şartlarda bile Allah ile inanan insan arasında bir bağlantının mevcudiyeti ve bunun devamı gerekli kılınmıştır. Bununla birlikte ilâhî desteğin bu irtibata bağlı olduğu ifade edilerek, manevî kazanca paralel maddî kazancın da bu sayede elde edileceği belirtilmiştir.

Kulun Allah ile irtibatını sürekli olarak canlı tutması onun gaflete düşmesine engel olacaktır. İnananlar yine zikir âyetleriyle, her halde gaflet tehlikesine karşı uyarılmışlardır.

Savaş gibi zor şartlar altında Allah'ı hatırlayıp ondan gafil kalmamaları hususunda ikaz edilen müminler, insanı meşgul eden günlük meşgalelere karşı da uyarılmış, bu hususta dikkatli olmaları kendilerine hatırlatılmıştır.

Buna bir örnek olarak Cuma Sûresi'nin 10. âyeti gösterilebilir. Cuma namazı kılındıktan sonra yeryüzüne dağılmayı ve Allah'ın lütfundan rızık aramayı öngören âyetin sonunda yer alan "Allah'ı çokça zikredin" cümlesi ile sadece cuma namazı kılınırken değil, namaz bittikten sonra da, gerek etrafa dağılma ve gerekse rızık peşinde koşma esnasında Allah Teâlâ'yı güzel isimleriyle anmak emredilmiş, gaflete sebebiyet verecek nedenlere karşı uyanık bulunmanın gerekli olduğu vurgulanmıştır.

Kelimenin etimolojisinde de bulunan gafleti tard etme anlamı dikkate alındığında sözkonusu mânânın, Allah'ı zikretmenin bir hedefini oluşturduğu söylenebilir.

Bu neticeyi, Peygamber (a.s.)'e Rabb'ini nefsinde sabah akşam zikretmesini emreden âyetten çıkarmak mümkündür:

"Rabb'ini içinden, yalvararak, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam zikret, gafillerden olma"¹⁰³. Rabb'ini zikretmesi yanında ayrıca gafletten menedilmesi, zikirle varılmak istenen hedefe bir işaret sayılmalıdır.

Âyetin mekki bir sûrede ve namazın farz olmasından önce nazil olması, zikrin gafleti tard etmedeki rolüne ve onun hedeflerinden birinin gafleti savmak olduğuna işaret etmektedir.

3. İbadetleri eksikliklerini tamamlayarak mükemmel hale getirmek

¹⁰² 8/Enfâl, 45.

¹⁰³ 7/A'râf, 205.

Allah'ı zikretmek, bütün ibadetlere mündemiç ve onların özü olduğundan en büyük ibadettir¹⁰⁴. Bununla birlikte o tamamen müstakil ve belirli bir zamanla kayıtlı bir ibadet değildir.

Kur'ân-ı Kerîm inananları belirli vakitlerde eda etmek üzere bir takım fiillerle sorumlu tutmuştur. Bunlardan birinin de namaz olduğu ve farz olarak kendine mahsus zamanlarda yerine getirilmesi gerektiği bilinmektedir¹⁰⁵. Namazın kılınış şeklinin şartların değişmesiyle değişik biçimlerde olabileceği Kur'ân'da bildirilmiştir¹⁰⁶.

Bu cümleden olmak üzere Kur'ân'da, korku halinde iken, namazın, ayakta yahut binek üzerinde kılınabileceği¹⁰⁷, korkunun zail olmasıyla bütün rükünlerine riâyet ederek kılınması¹⁰⁸ lâzım geldiği bildirilmiştir¹⁰⁹.

Diğer taraftan korku halinde iken kılınan namazın, değişen şartlara göre eda edildiğinden, emniyet halindeki kılınışına nisbetle eksik olduğu görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de korku namazları eda edildikten sonra Allah'ın zikredilmesi emredilmiş olup¹¹⁰, dikkatlerimiz çekilmiştir.

Her ne kadar Allah'ı zikretmek, her farz namazdan sonra meşru ve teşvik edilmiş ise de¹¹¹ kendine özel şartlarda eda edilen korku namazından sonra emredilmiş olması dikkat çekicidir. Zira burada Allah'ı zikretmek diğerlerine nisbetle daha kuvvetle istenmiştir.

Korku namazının bazı rükünlerinde tahfif yapılması, namazda gidip gelmek ve yürümek gibi diğer namazlarda bulunmayan bir takım hareketlere ruhsat verilmesi dikkate alındığında, namazın ardından Allah'ı zikretmenin bu gibi eksiklik ve noksanlıkları telâfi edeceği ve ibadeti tamamlayacağı, dolayısıyla da Allah'ı zikrin böyle bir hedefi olduğu söylenebilir.

Buradan hareketle denebilir ki, bu ve benzeri hallerde Allah'ı zikretmek, bir yandan Allah ile kul arasındaki irtibatın sürekli canlılığını temin ederken bir yandan da ibadetlerdeki eksiklikleri telâfi etmekte ve onları mükemmel hale getirmektedir.

4. Hayatın bütününü ibadete dönüştürmek

İnsanoğlunun kâinattaki varedilmesinin yegâne gayesi, Allah'a kulluktur. İbadet kökünden gelen bir fiille ifade edilen ve dar mânâdaki gündelik ibadetlerden daha

¹⁰⁴ 29/Ankebût, 45.

¹⁰⁵ 4/Nisâ, 103.

¹⁰⁶ 2/Bakara, 239; 4/Nisâ, 103.

¹⁰⁷ 2/Bakara, 239.

¹⁰⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l- azîm*, I, 303, 563.

¹⁰⁹ 2/Bakara, 239; 4/Nisâ.

¹¹⁰ 2/Bakara, 239; 4/Nisâ, 102.

¹¹¹ İbn Kesîr, *a.g.e.* , I, 562.

kapsamlı bir anlamı bulunan kulluk, insanın bütün varlığıyla yaratıcısına yönelerek önce O'nu Rab sonra da kendini kul bilerek bu şuurla hayatını düzene sokmasıdır¹¹².

İbadet ve taatın hayatın bütününe yayılması ve onu kuşatması Allah'ı çokça zikretmekle olacaktır. Zira Allah'ı zikretmenin dışında, hayatın bütününü ihâta eden bir ibadet meşru ve mevcut değildir. Bir başka ifadeyle Allah'ın kullarına farz kıldığı ibadetlerden hiçbiri belirli bir sınırla sınırlanmamış olmak gibi bir özelliğe sahip olmamıştır. Ancak, İbn Abbas'ın da ifade ettiği gibi, bunun tek istisnası Allah'ı zikretmektir¹¹³.

Allah'ı zikretmenin bir sınırı olmadığı gibi onu terkedenlerin de mazur görülmeceği bildirilmiştir. Zira Kur'an'da her halde Allah'ı zikretmek emredilmiştir¹¹⁴. Bununla birlikte Allah'ın çokça anılması emredilerek bunun, insanın bütün hallerini içine alan ayakta, oturarak ve yanüzeri yatarken Allah'ı zikretmek süretiyle gerçekleşeceği belirtilmiştir¹¹⁵.

Allah'ı zikretmek, yalnız gündelik ibadetlerin özünü oluşturmakla kalmamakta, aynı zamanda sosyal ve ticârî hayattaki davranış ve ilişkilerde de etkin bir rol oynayarak bu alanlardaki faaliyetlerin ibadete dönüşmesini sağlamaktadır.

Cuma Süresi'nin 10. âyetinde, cuma namazı kılındıktan sonra müminlerin yeryüzüne dağılmaları ve Allah'ın verdiği lütuftan nasiplerini aramaları teşvik edilmiş ve bu esnada Allah'ı unutmamaları, O'nu çokça zikretmeleri emredilmiştir.

Hayatı kazanıp devam ettirme sırasında Allah'ın varlığını hissetmek ve bu şuurla hareket etmek, bütün bu merhalede meydana gelen davranışları ibadete çevirecek¹¹⁶, dolayısıyla bütün hayat ibadete dönüşmüş olacaktır.

Allah'ı zikretmenin, inanan insanların kalplerine tevhid'in esasını aşlamak ve müminlerin her an Rab'leriyle aralarındaki ilişkiyi dinamik bir hale getirip bunun sürekliliğini sağlamak, ibadetleri mükemmel hale getirmek ve hayatın bütününü ibadeti dönüştürmek gibi genel başlıklarla ifade edilen hedeflerini belirttikten sonra şimdi de Allah'ı zikir karşısında kulların nasıl bir tavır takındıklarını tespit etmeye çalışalım.

D- ALLAH'I ZİKİR KARŞISINDA KULLARIN TAVIRLARI

Kur'an-ı Kerîm, Allah'ı zikretmekten bahsederken, inananların ve inanmayanların bu konudaki tavırlarını da ortaya koymuştur.

¹¹² Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, VI, 3387.

¹¹³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 503.

¹¹⁴ *a.g.e.* ve aynı yer.

¹¹⁵ *a.g.e.* ve aynı yer.

¹¹⁶ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, VI, 3570.

1. İnananlar ve Allah'ı Zikretmek:

Allah'ı zikretmek, bağışlanacak ve büyük mükâfâta erecek mümin erkek ve kadınların özelliklerinden biridir. Nitekim 33/35. âyeti, buna işaret etmektedir:

"Müslüman erkekler ve müslüman kadınlar, mümin erkekler ve mümin kadınlar, tâate devam eden erkekler ve tâate devam eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabreden erkekler ve sabreden kadınlar, (Allah'a) saygılı erkekler ve saygılı kadınlar, kadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, ırzlarını koruyan erkekler ve (ırzlarını) koruyan kadınlar, Allah'ı çok zikreden erkekler ve zikreden kadınlar, (İşte) Allah bunlar için bağış ve büyük bir mükâfât hazırlamıştır".

Âl-i İmrân Sûresi'nde, yeryüzünün ve göklerin mülkünün Allah'a ait olduğu, Allah'ın da her şeye kadir olduğu belirtildikten sonra¹¹⁷ göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde akıl sahipleri için nice alâmetlerin bulunduğu bildirilmiştir¹¹⁸. Bu akıl sahiplerinin özellikleri ise şunlardır:

"Onlar ayakta, oturarak ve yanları üzerine yatarken Allah'ı zikrederler..."¹¹⁹.

Sözkonusu akıl sahiplerinden kasdın, aklî ve naklî bilgilerle süslenmiş, Allah'ın birliğine iman ile kulluk ve bilgide merhale katetmiş, olgun akıl ve inanmış kalp sahibi oldukları ifade edildiğinden, insanın bütün hallerini içine alan bu üç halde Allah'ı zikretmenin, inananların bir özelliğine işaret ettiği söylenebilir.

Müminlerin Allah'ı zikrettikten başka, O'nun zikredilmesi halinde kalplerinin ürpereceği ifade edilerek, gerçek müminlerin böyle durumlardaki halleri tasvir edilmiştir:

"Müminler o kimselerdir ki, Allah zikdedildiği zaman (yani sırf Allah'ın ism-i celâli söylendiği, sıfatlarından hiç bahsolumaksızın ve fiillerinden, kudretinden hiçbirini gösterilmeksizin yalnızca "Allah" denildiği zaman)¹²⁰ yürekleri ürperir (kalplerini rahmet ümidi ve sevgi heyecanı kaplar, muhabbetle karışık bir korku sarar, Allah'ın azamet ve ihtişamından kaynaklanan bir ürperti kaplar)¹²¹..."¹²².

"...(Ey Muhammed), o alçak gönüllü insanları müjdele. Onlar ki Allah zikredildiği zaman kalpleri titrer"¹²³.

¹¹⁷ 3/Âl-i İmrân, 189.

¹¹⁸ 3/Âl-i İmrân, 90.

¹¹⁹ 3/Âl-i İmrân, 191.

¹²⁰ Ebüssuud, *a.g.e.*, IV, 4; Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 202.

¹²¹ Ebüssuud, *a.g.e.*, IV, 4; Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 202.

¹²² 8/Enfâl, 2.

¹²³ 32/Secde, 35.

Allah Teâlâ, kendisinden korkan müminlerin, O'nun zikri olan Kur'ân'ı duyduklarında derilerinin ürpereceğini, sonra da O'nun rahmeti anıldığında derileri ve kalplerinin yumuşayacağını haber vermektedir:

"Allah, sözün en güzelini birbirine benzer, ikişerli bir kitap halinde indirdi. Rab'lerinden korkanların, ondan derileri ürperir, sonra derileri ve kalpleri Allah'ın zikrine yumuşar..."¹²⁴.

Allah'ı çokça zikreden¹²⁵, ayakta, oturarak ve yanları üzerine yatarken O'nu zikreden¹²⁶, Allah anıldığında kalpleri ürperen, sonra da O'nun rahmeti anıldığında derileri ve kalpleri yumuşayan müminlerin kalpleri, ancak Allah'ı zikretmek ve Kur'ân ile tatmin olur, huzura erer:

"Onlar inanan ve Allah'ı zikretmekle gönülleri huzur bulan kimselerdir. İyi bilin ki gönüller, ancak Allah'ı zikretmekle huzur bulur"¹²⁷. Bu hali Elmalılı şöyle izah eder:

"Gönüller huzura erer, içsel acılar, sancılar şifa bulur, sükûna kavuşur, yatıştır. Çünkü her şeyin başlangıcı ve sonu Allah'a bağlıdır. Bütünüyle sebepler zinciri Allah'dan başlar ve yine dönüp dolaşır O'nda son bulur. Mümkün ve muhtemel olan her şeyin akışı Allah'da kesilir. Allah, daha üstü ve daha ötesi olmayan, sınırdan ve miktardan münezze olan yüceler yücesi bir (kebîru'l-müteâl) olduğundan, gerek dış dünyadaki varlıklarda, gerek vicdanda O'ndan ilerisi yoktur ki, fazla bir kalp hareketine imkân ve ihtimal bulunsun. Allah deyince düşünceler hareket hedefinin son noktasına erişmiş, mantıklar durmuş, bütün duygular, bütün korkular ve ümitler son durağına dayanmış bulunur.

Gönüller O'nun dışında hangi dünya nimetine meylederse etsin, hangi isteğe ulaşırsa ulaşsın, onların hepsinin daha iyisi ve daha üstünü, daha ötesi bulunduğundan, hiçbirinde karar kılamaz. Hiç biri ruhun özlemini gideremez, heyecanını doyum noktasına ulaştıramaz. Haz ve lezzette daha yükseğine ulaşmak ister. Fakat kalp ilâhî marifetten, Allah'ı zikirten haz almaya başlayınca, bütün maksatların ve bütün işlerin Allah'a yönelmiş olduğunu anlar ve artık O'ndan yüksek bir makam ve merciye, O'nun dışında bir maksada geçmek mümkün olmaz"¹²⁸.

Müminler, zaman zaman Allah'ın zikrine karşı saygılı olmaya teşvik edilmiş, bu konuda kalpleri katılaşmış Ehl-i kitabın durumuna düşmemeleri için uyarılmışlardır:

¹²⁴ 39/Zümer, 23.

¹²⁵ 33/Ahzâb, 35.

¹²⁶ 3/Âl-i İmrân, 191.

¹²⁷ 13/Ra'd, 28.

¹²⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 146.

"İnananlar için hâlâ vakit gelmedimi ki, kalpleri Allah'ın zikrine ve inen hakka saygı duysun ve bundan önce kendilerine kitap verilmiş, sonra üzerlerinden uzun zaman geçmekle kalpleri katılaştırmış, çoğu da yoldan çıkmış kimseler gibi olmasınlar"¹²⁹.

Âyet, islâm toplumunun iman konusunda ve amelî faziletlerde Allah'ı zikir ve Hakk'ın hükümlerine tam bir saygı ve teslimiyet melekesi kazanarak faaliyet çağına geçmeleri zamanının geldiğini hatırlatmaktadır. Aslında âyette bir azarlama vardır, ancak bu azarlama, imanda kemâl izlerini göstermek süretiyle İslâm'ın faaliyete geçmesi için aşk ve heyecan yükselişini uyandırmak, istikbalde de o neşenin sönmemesi için şart olan rûhî bir kanuna işaret etmekle heyecanı ifade eden bir teşvik azarlamasıdır¹³⁰.

İnananların Allah'ı zikir karşısındaki durumlarını böylece belirttikten sonra, inanmayanların bu konudaki davranışlarını belirtmeye çalışalım.

2. İnanmayanlar ve Allah'ı Zikretmek:

Allah'ı zikretmek, öncelikle iman etmeyi gerekli kıldığı için inanmayanların onunla bir ilgisi bulunmamaktadır. Zira Allah'ı zikretmek, O'nu tek olarak kabul etmek demektir. Bu nedenle inananlara mahsus bir özellik olan zikirle inanmayanların ilgisi yoktur. Onların zikirle ilgisi, imana karşı takındıkları tavır gibi menfi yöndedir.

Örneğin müşrikler, Allah'ı zikretmek şöyle dursun, Allah tek başına anılıp kendi ilahları anılmadığında kalpleri burkulmakta, ürkemektedir¹³¹. Kur'ân, onların bu halini şöyle anlatır:

"De ki: Bütün şefaât Allah'ındır. Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. Sonra hep döndürölüp O'na götürüleceksiniz. Böyle iken, Allah bir olarak anıldığı zaman âhirete inanmayanların yürekleri burkulur da, O'ndan başkaları anıldığı zaman derhal yüzleri güler"¹³².

Onlar bununla da kalmayıp Allah tek başına anıldığında arkalarına dönüp kaçarlar:

"Sen Kur'ân okuduğun zaman biz, seninle âhirete inanmayanların arasına görünmez bir perde çekeriz. Ve kalplerinin üzerine, Kur'ân'ı anlamalarına engel perdeler geçiririz ve kulaklarına bir ağırlık veririz. Rabb'ini Kur'ân'da bir tek olarak

¹²⁹ 57/Hadîd, 16.

¹³⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 427, 428.

¹³¹ Ebüssuud, *a.g.e.*, V, 176.

¹³² 39/Zümer, 44,45.

andığın zaman da ürkerek arkalarına döner kaçarlar"¹³³. Zira onların kalpleri zikre karşı katılaşmıştır ve bu nedenle de yerilmişlerdir:

"...Artık Allah'ın zikri hususunda kalpleri katılaşmış olanların vay haline! İşte bunlar, apaçık bir sapıklık içindedirler"¹³⁴.

Kıyâmet günü, tevhid ve temcid etmek süretiyle Allah'ı zikretmeye götüren âyetlere gözlerini kapattıklarından dolayı da inanmayanlara Cehennem gösterilecektir:

"Ve Cehennemi o gün kâfirlere öyle bir göstereceğiz ki! Onlar ki, beni hatırlatan âyetlerimden gözleri bir örtü içindeydi. İşitmeye de tahammül edemiyorlardı"¹³⁵.

Allah'ı zikretmek hususunda münâfıklar da kâfirlerden pek farksızdı. Zira onlar Allah'ı pek zikretmiyorlardı:

"...Namaza kalktıkları zaman da üşene üşene kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı pek az anarlar"¹³⁶.

3. Zikirden Yüzçevirmek

Zikrin anlamları içerisinde Kur'ân, itaat anlamı bulunduğu düşünüldüğünde zikirden yüzçevirmenin Allah'a karşı ne kadar olumsuz bir tavır takınmak olduğu daha iyi anlaşılır. Allah'ı anmak, O'na itaat etmek ne kadar müspet bir tavır ise, O'nu anmaktan yüzçevirmek te o denli menfi bir davranıştır. Bu menfi davranışın boyutunu ise sözkonusu yüzçevirenlere Kur'ân-ı Kerîm'de vaad edilen kötü akıbet ortaya koymaktadır. İlgili âyetler incelendiğinde onların inanmayanlarla ilgili bir bağlamda yer aldıkları ve Allah'ın zikrinden yüzçevirmenin O'na kulluğu reddetmek veya Kur'ân'dan yüzçevirmek mânâlarına geldiği görülür¹³⁷.

Allah'a kulluk yapmayı kabul etmeyen, bu meyanda da Allah'ı hatırlatan¹³⁸ hidâyet rehberi Kur'ân'ı reddetmiş olan kimsenin dünyada iken¹³⁹ sıkıntılı bir hayat geçireceği, kıyâmet gününde ise kör olarak haşrolunacağı, böyle bir cezaya ise inanmadığı için uğratılacağı Tâ-Hâ Sûresi'nde canlı bir biçimde anlatılmaktadır:

"Her kim de benim zikrimden (Kur'ân'dan) yüzçevirirse, (bilsin ki) ona dar bir geçim vardır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz. (O zaman yüzçeviren kimse) "Rabb'im beni niçin kör olarak haşrettin, oysa ben gören bir kimseydim" der. Allah, "Böyledir, sana âyetlerimiz gelmişti de onları sen unutmuştun (görmezlikten gelmiş ve büsbütün terketmiştin)"¹⁴⁰, bugün de öylece unutulursun" der. İşte haddi aşanları,

¹³³ 17/İsrâ, 45,46.

¹³⁴ 39/Zümer, 22.

¹³⁵ 18/Kehf, 100,101.

¹³⁶ 4/Nisâ, 142.

¹³⁷ İlgili âyetler için bkz. 20/124, 43/36, 37, 72/12.

¹³⁸ Ebüssuud, *a.g.e.*, VI, 48.

¹³⁹ Ebüssuud, *a.g.e.*, VI, 48.

¹⁴⁰ Ebüssuud, *a.g.e.*, VI, 48.

Rabb'inin âyetlerine inanmayanları biz böyle cezalandırırız. Ve muhakkak ki âhiret azabı (dünya azabından)¹⁴¹ daha şiddetli ve daha devamlıdır"¹⁴².

Bununla birlikte ister insan isterse cin olsun, dünyada iman ve İslâm yolunda istikamet üzere gitmedikleri, gerek Allah'a kulluk, gerekse bunu öngören vahiyden yüzçevirdikleri zaman, âhirette olduğu gibi dünyada da şiddeti gittikçe artan bir azaba sokulacakları belirtilmiştir:

"Her kim de Rabb'inin zikrinden (vahiy ve öğüdünden, ibadetinden)¹⁴³ yüzçevirirse Rabb'i onu gittikçe yükselen bir azaba sokar"¹⁴⁴.

Allah'ın zikri olan Kur'ân'dan yüzçeviren, onu görmezlikten gelen kimseler, bu davranışları sayesinde şeytanın tasallutuna maruz kalırlar, sonunda şeytanla dost olurlar. Bu kişiler, şeytanın kendilerini saptırdığını anlayamazlar, şeytan tarafından doğru yoldan çıkarıldıkları halde onlar hâlâ kendilerini doğru yolda sanırlar:

"Her kim Rahmân olan Allah'ın zikrinden yüzçevirirse (Kur'ân'dan göz yumup görmezlik eder, onun irşadını dinlemezse) biz ona bir şeytan musallat ederiz. Artık o şeytan, onun yakın dostudur. Şüphesiz ki bu şeytanlar onları yoldan çıkarırlar. Onlar da kendilerinin doğru yolda olduklarını sanırlar"¹⁴⁵.

Allah'ın zikri olan Kur'ân'dan ve dolayısıyla Allah'a kulluktan imtina edenlerin hali bu olunca, inananların ve Allah'a kul olmaya azmeden kulların bu tip kişilere karşı davranışları da tabiatıyla onlardan yüzçevirmek olacaktır.

4. Zikirden Yüzçevirenden Yüzçevirmek

Zikirden yüzçevirmek nasıl ki insanı hem dünyada hem de âhirette sıkıntılı bir hayata maruz bırakıyor ise, Allah'ın zikri olan Kur'ân'a yönelmek ve Allah'a boyun eğerek O'nun emir ve yasaklarına riâyet etmek de insanı dünya ve âhiret yurdunda huzura ve saâdete ulaştıracaktır. Bu huzuru yakalayabilmek, bir yandan iyi insanlarla birlikte olmayı gerektirirken diğer yandan da kötü insanlardan yani bütün fikir ve zikrini, niyyet ve himmetini, irade ve eylemini dünyaya hasretmiş, netice itibarıyla da hevasına uymuş, aşırılığı şiar edinmiş, Kur'ân'dan yüzçevirmiş, Allah'ın zikrinden gafil kalmış kişilerden yüzçevirmeyi gerektirmektedir.

Allah Teâlâ, âhirete inanmayan, hiçbir hakikat payı olmayan ve tamamen kuruntuya dayanan sözler sarfeden, bu meyanda melekleri kız olarak adlandıran kişilerden yüzçevirmeyi Peygamber (a.s.) şahsında bütün ümmetine emretmiştir:

¹⁴¹ Ebüssuud, *a.g.e.* , VI, 48; Elmalılı, *a.g.e.* , V, 436.

¹⁴² 20/Tâ-Hâ, 124,125,126,127.

¹⁴³ Ebüssuud, *a.g.e.* , IX, 45; Elmalılı, *a.g.e.* , VIII, 380.

¹⁴⁴ 72/Cin, 17.

¹⁴⁵ 43/Zuhruf, 36,37.

"Onun için bizim zikrimizden (hakkı hatırlatarak nasihat eden, şânı yüce olan Kur'ân'dan)¹⁴⁶ yüzçeviren ve dünya hayatından başka bir şey istemeyenlerden yüz çevir"¹⁴⁷.

Bununla birlikte Allah Teâlâ, Peygamber (a.s.)'in kimlerle beraber olmasını istediğini ve kimlere iltifat ve itaat etmemesi gerektiğini de belirtmiştir:

"Nefsini de sabah akşam, rızasını isteyerek Rab'lerine yalvaranlarla beraber tut (onlarla beraber bulunmağa candan sabret). Sen dünya hayatının süsünü isteyerek gözlerini onlardan ayırma. Kalbini, bizi anmaktan gafil kıldığımız, nefsinin kötü arzusuna uymuş ve işi hep aşırılık olan kimseye uyma"¹⁴⁸.

Bu âyetler, bir yandan Allah'dan ve Kur'ân'dan yüzçevirenlerin nasıl bir ruh haline sahip olduklarını anlatırken diğer taraftan da inananları bu kişilere karşı uyarmaktadır.

Bu uyarılar yanında bir de zikre engel olan, zikirden alıkoyan hususlarda Kur'ân'ın inananları uyardığı noktalara bakalım.

E- ALLAH'I ZİKRETMEMEYE MANİ OLAN ŞEYLER

Allah ile kul arasındaki irtibatı sağlayan ve bunun sürekliliğini temin eden zikir, zaman zaman onu kesintiye uğratacak bir takım tehlikelere maruz kalabilmektedir.

Allah Teâlâ, kendisine inananları, bu tehlikelere karşı sürekli uyarmış, potansiyel birer engel olan bu gibi tehlikelere dikkat çekmiştir. Bunların başında şeytan gelmektedir.

1. Şeytan

Şeytan insanın ilk ve ezeli düşmanıdır. Allah'ın emrine kibirlenerek karşı gelmesi nedeniyle kâfir olma özelliği yanında¹⁴⁹, insanlığı kıyâmete kadar yalnız bırakmamaya, onu her türlü desiseyi kullanarak yoldan çıkarmaya azmetmiş¹⁵⁰ ve bu konuda da müsaade almış olduğu¹⁵¹ bilinmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, ilk insandan son insana kadar herkes, onun düşmanlığına karşı uyarılmıştır. Çünkü o, insanlara apaçık düşmandır¹⁵². Şeytan, kendisine tabi olanları cehennemlik olmaya çağırır¹⁵³. Bu nedenle insanlar Allah'a kulluk yapmaya çağırılmış¹⁵⁴, şeytana tapınmaktan menedilmiştir¹⁵⁵.

¹⁴⁶ Ebüssuud, *a.g.e.*, VIII, 160; Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 317.

¹⁴⁷ 53/Necm, 29.

¹⁴⁸ 18/Kehf, 28.

¹⁴⁹ 2/Bakara, 34; 38/Sâd, 74.

¹⁵⁰ 7/A'râf, 14,17; 38/Sâd, 82.

¹⁵¹ 7/A'râf, 15; 38/Sâd, 80,81.

¹⁵² 36/Yâ-Sîn, 60; 35/Fâtır, 6.

¹⁵³ 35/Fâtır, 6.

¹⁵⁴ 2/Bakara, 21.

¹⁵⁵ 36/Yâ-Sîn, 60.

Şeytan, inananları Rabb'lerine karşı kıskırtmak için elinden gelen her türlü desiseyi kullanır:

"Şeytan sizi fakirlikle korkutur (fakir düşeceğinizi söyleyerek sadaka vermekten geri kalmanızı ister) ve size çirkin şeyleri yapmayı emreder"¹⁵⁶.

"Ey inananlar, şeytanın adımlarını izlemeyin. Kim şeytanın adımlarını izlerse şeytan ona edepsizliği ve kötülüğü emreder..."¹⁵⁷.

Şeytan, her fırsatı değerlendirerek insanı Rabb'inden uzaklaştırmaya ve neticede O'ndan tamamen ilişkisini kesmeye çalışır. Bunun değişik yollarından bir tanesi de şarap ve kumardır. Şarap ve kumarı yasaklayan âyetin akabinde şeytanın bu iki kötülüğü vesile edinerek birtakım arzularını gerçekleştirmek isteyeceği belirtilmiş, bunlardan birinin, inananları Allah'ın zikrinden ve bir tür zikir olan namazdan alıkoymak, diğer bir arzusunun da şarap ve kumar vasıtasıyla inananlar arasında düşmanlık ve kin meydana getirmek olduğu bildirilmiştir:

"Ey inananlar, şarap, kumar, dikili taşlar, şans okları şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan şarap ve kumar ile aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı zikretmekten ve namazdan alıkoymak ister. Artık bunlardan vazgeçtiniz değil mi?"¹⁵⁸.

Şeytan, sadece müslümanları hile ve tuzağına düşürmeye çalışmakla yetinmemekte, o aynı zamanda müslümanlara karşı mücadele veren, onların aleyhinde çalışan ve bu uğurda Allah'ın gazabına uğramış yahudilerle içli dışlı olup onları dost edinen münafıkları da kendi kontrolünde tutmaya çalışmaktadır. Böylece o, münâfıkların iç dünyalarına kadar sokularak onları kuşatmış ve kendi inisiyatifi altına almıştır:

"Şeytan onları kuşatmış (ruhlarına hakim olmuş), onlara Allah'ı zikretmeyi unutturmuştur. Onlar şeytanının hizbi (partisi)'dir. İyi bilin ki şeytanın partisi keybedecektir"¹⁵⁹.

İnsanın nefsine yerleştirilmiş olan kötülüğe temayül hissini kullanarak onu şarap kumar gibi dış etkenlerin de tesiriyle kendi kontrol alanına çeken şeytan, bir yandan kendi aslı misyonunu ifâ ederken diğer yandan da insanı hayatın gayesi olan Allah'a kulluk ve O'na bağlılığını temelden sarsmaya, Allah'la kul arasına girmeye ve aradaki irtibatın berhava olmasına çalışmaktadır.

¹⁵⁶ 2/Bakara, 268.

¹⁵⁷ 24/Nûr, 21.

¹⁵⁸ 5/Mâide, 90,91.

¹⁵⁹ 58/Mücâdele, 19.

2. Ticaret/Alışveriş

Allah'ı zikretmeye engel olması tescilli şeytan yanında ticaret ve alışveriş gibi aslında meşru olan bir takım gündelik meşgaleler de zikre engel teşkil edebilmektedir. Bunun zikre engel teşkil etmesi, ancak onun böyle bir potansiyele sahip olması dolayısıyla olmalıdır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de Allah, yüceltilmesine ve içlerinde isminin zikrolunmasına müsaade ettiği bir takım evlerde (cami ve mescidlerde) sabah akşam O'nu tesbih eden, O'nun ismini tenzih ve takdis eden bazı insanları överken ticaret ve alışverişin onları Allah'ı zikretmekten, namaz kılmak ve zekat vermekten alıkoymadığını belirtmiş, onların bu özelliklerini övgüye değer bulmuştur:

"(Bu kandil) bir takım evlerdedir ki, Allah (o evlerin) yüceltilmesine ve içlerinde isminin okunmasına izin vermiştir. Orada sabah akşam O'nu tesbih eder. Bir takım insanlar (Allah'ı tesbih ederler) ki, ne ticaret ne de alışveriş onları Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekat vermekten alıkoymaz..."¹⁶⁰.

Bu ifadelerden, ticaret ve alışverişin insanı meşgul eden, onun başka işlerle bu arada Allah'ı zikretmekle olan meşguliyetine engel bir yapısı bulunduğunu, bu nedenle de bu engeli aşan insanların zoru başarmalarına karşılık övgüyle ödüllendirilmelerinin söz konusu olduğunu anlayabiliriz.

Böyle davranışlarda bulunan insanlar, hem özel ibadetlerini eksiksiz ve noksansız yerine getirmek hem de yaptıkları ticaret ve alışverişini meşru ölçüler içerisinde gerçekleştirmek süretiyle hem dil, hem beden, hem de kalp yoluyla Allah'ı zikrederek her an bütün varlıklarıyla O'na yönelmiş olmaktadır.

İnsanı Allah'a yönelmekten alıkoyan, Allah'la insan arasında perde olan her şey zikre engel sayılmalıdır. Bu potansiyele sahip olan ticaret ve onun bir türevi olan alışveriş de insanı Allah'ı zikretmeye engel bir unsur kabul edilebilir. Kur'ân'da bir takım insanların bu engele takılmadıklarından dolayı övgüye layık görülmesi bunu gösteren bir işaret olabilir.

İnananları Allah'ı zikretmekten alıkoyan bir diğer unsurun ise mal ve evlât olduğu görülmektedir.

3. Mal ve Evlât

Mal ve evlât en gözde dünya ziynetlerinden ikisidir. Zira "Mal ve evlât dünya hayatının süsüdür. Bâkî kalacak güzel işler ise, Rabb'inin katında sevapça da umutça da daha hayırlıdır"¹⁶¹ buyurulmuştur.

¹⁶⁰ 24/Nûr, 36,37.

¹⁶¹ 18/Kehf, 46.

Dünya hayatı ise oyun, eğlence, ziynet, övünme, mal ve evlât çoğaltmaktan ibarettir¹⁶². Bunların en kaçınılmazı, en ciddisi de mal ve çocuk kaygısı ve zevkidir¹⁶³. İşte bütün bunlar, dikkat edilmediği, uyanık olunmadığı takdirde inananlar için Allah'ı zikretme konusunda potansiyel birer tehlike durumdadırlar.

Allah Teâlâ, bu konuda da inananları uyarmış, muhtemel tehlikelere karşı uyanık bulunmalarını telkin ederek onları zarara uğramaktan sakındırmıştır:

"Ey inananlar! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğruyanlardır"¹⁶⁴.

Âyet-i kerîmeyle bir yandan inananlar dünya meşguliyetlerinin en vazgeçilmezi olan mal ve evlât işleri, onların bakım derdi ve zevki ile oyalanıp aşkın varlığı ve O'nun için çalışmayı unutmaya karşı ikaz edilirken, bir yandan da mal ve evlât edineceğim diye Allah düşüncesinden, gerçek ibadete lâayık Allah Teâlâ'yı, O'nun isim, sıfat, emir ve nehiyelerini, sevap ve azabı ile izzetinin hükümlerini düşündürüp andıran, rızasına vesile olan farz ve nafil ibadetlerden, cuma ve cemaatten, namaz, oruç, zekat, hac, cihad, Kur'ân okuma, va'z ve nasihat, tehlil, tesbih ve tahmid gibi sırf Allah'a yaklaşmak için yapılan ve daima Allah'ı andırıp Allah için, Allah'a lâayık güzel işler düşündürmeye alıştıran itaatlardan gaflet edenin de çok zarara uğramış, dünyayı âhirete tercih etmiş ve sonunda sonsuzluğun izzetinden mahrum kalmış kimselerden olacağı bildirilmiştir. Zira mal ve evlât, dünya ve hayat gider, Allah yanında onlara zillet ve hüsrandan başka bir şey kalmaz¹⁶⁵.

Malların ve evlâtların dünya hayatının süsleri olmaları ve inananları oyalayan ve bazı hedeflerden alıkoyan özellikleri yanında, onların bir imtihan vesilesi oldukları da Kur'ân'da açıkça belirtilmiştir:

"Her halde mallarınız ve evlâtlarınız bir fitnedir (sizi kendilerine tutkun edip zahmetlere ve günahlara sokmaya sebep olan ve bir takım hayırlardan ve itaatlardan alıkoyan bir imtihan ve sıkıntıdır)¹⁶⁶. Halbuki büyük mükâfât Allah yanındadır"¹⁶⁷. Binâenaleyh Allah muhabbetini, zikir ve taatı, mal ve evlât sevgisine tercih etmeli, mal ve evlât kaygılarıyla uğraşırken Allah için olan ibadet ve taatı bozmamalıdır¹⁶⁸.

¹⁶² 57/Hadîd, 20.

¹⁶³ Elmalılı, *a.g.e.*, VIII, 76.

¹⁶⁴ 63/Münâfikûn, 9.

¹⁶⁵ Ebüssuud, *a.g.e.*, VIII, 254; Elmalılı, *a.g.e.*, VIII, 76, 77.

¹⁶⁶ Ebüssuud, *a.g.e.*, VIII, 259; Elmalılı, *a.g.e.*, VIII, 96.

¹⁶⁷ 64/Teğâbûn, 15.

¹⁶⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, VIII, 96.

Bütün bu uyarılardan çıkan ortak sonuç, mal ve evlâdın inananlar için Allah'ı unutturmaya yönelik potansiyel birer engel olmalarıdır. O halde inananların, Allah'a olan bağılılıklarını muhafaza etmek için bu hususlarda dikkatli olmaları gerekmektedir.

Allah'ı unutturmaya vesile ve O'nu anmaya engel olabilecek bir takım unsurları belirttikten sonra şimdi de Allah'ı zikretmenin mükâfât ve faydalarını ele alacağız.

F- ALLAH'I ZİKRETMENİN FAYDALARI

Allah'ı zikretmenin inananlarla ilgili olduğu ve inanan insanla Rabb'i arasında gerçekleştiği öncelikle bilinmesi gereken bir husustur. Allah'ı zikretmenin inananlara neyi ifade ettiği, sağladığı faydaların ne olduğu, bu husus dikkate alındığı sürece daha iyi anlaşılabilir.

Allah'ı zikretmenin inananlara sağladığı faydaları şöyle sıralayabiliriz:

1. Kalpleri huzura erdirir:

Ra'd Sûresi'nin 27. âyetinde kendisine teslimiyetle yöneleni hidâyete erdireceğini haber veren Allah Teâlâ, 28. âyetinde inananlara şöyle hitabeder:

"İman etmiş ve kalpleri Allah zikriyle yatışmış olanlar, evet, iyi bilin ki, kalpler Allah'ın zikri ile yatışır". Âyet-i kerîme, kalplerin ister Kur'ân isterse Allah'ı anmak ve hatırlamak olsun, ancak bunlarla mutmain olacağını, gönüllerin huzura ereceğini, içsel acıların ve sancıların şifa bulacağını, sükûna kavuşup yatışacağını ifade etmektedir. Çünkü her şeyin başlangıç ve sonunun Allah'a bağlı olduğu, bütünüyle sebepler zincirinin O'ndan başlayıp yine O'nda son bulacağı muhakkaktır¹⁶⁹.

2. Tam ve temiz akıl sahiplerini kâinâtın yaratılış gayesine ulaştırır:

Göklerin ve yerin mülkünün Allah'a ait olduğu, Allah'ın ise her şeye kadir olduğu Âl-i İmrân Sûresi'nin 189. âyetinde belirtildikten hemen sonra, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde temiz ve tam akıl sahipleri için nice alâmetlerin ve delillerin bulunduğu bildirilmiştir¹⁷⁰.

Kâinâtın yaratılış gayesini gösteren bu alâmet ve delilleri idrak etmek için akıl sahiplerinin mutlak mânâda akıllı olmaları yeterli olmayıp, bunun yanında iki temel özelliği de taşımaları gerekir ki âyetteki ifadesi şöyledir:

"(Öyle tam akıl sahipleri ki), ayaktayken, otururken, yatarken (gerek meşguliyet ve gerekse dinlenme hallerinin hepsinde)¹⁷¹ Allah'ı zikrederler; göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. Ve "Rabb'imiz, bunu boş yere yaratmadın, sen yücesin, bizi ateşin azabından koru" derler"¹⁷².

¹⁶⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 145.

¹⁷⁰ 3/Âl-i İmrân, 190.

¹⁷¹ Elmalılı, *a.g.e.*, III, 485.

¹⁷² 3/Âl-i İmrân, 191.

Kâinâtın yaratılış gayesine ermeyi akıl sahipleri için mümkün kılan iki özellik, âyet-i kerîme'de belirtildiği üzere, kısaca, Allah'ı zikretmek ve göklerle yerin yaratılışı hakkında tefekkürdür. Bu gayeye ulaşabilmek, Allah Teâlâ'nın sanatının inceliklerini ve kudretinin alâmetlerini görebilmek için, sözkonusu akıl sahipleri, bütün hallerde Allah sevgisiyle dopdolu olarak O'nu anarlar.

Bununla birlikte, her meselede, Hakk'ın emrini anlamak ve gereği ile amel ederek görevi yerine getirmede başarılı olmak için hükümler ve ilâhî tasarrufların cereyan şeklini, sır ve yaratılış nizâmını telâkkiye ve keşfe çalışırlar¹⁷³. Bunun sonucunda da kâinâtın Allah tarafından yaratıldığını ve O'na dayandığını idrak etmiş, gaflete düşmeden hakiki nimet vereni tanımış olurlar. Ayrıca Allah Teâlâ'ya şuur ve iman ile tabi olduklarını arz ederek nimetlerin şükrünü eda etmeye çalışır ve bütün gayretlerini O'nun mülkü içinde hükümlerinin tatbikine sarfederler.

İlim erbâbı, kâinâtı tanımak için, mutlaka ilgili ilimler ışığında onu incelemeye tabi tutacaklardır. Bu inceleme esnasında, Allah'ın devre dışı bırakılmayıp anılması lüzûmu, sözkonusu araştırmayı yapanlara bir ders vermektedir ki bunu iki noktada toplamak mümkündür:

Birincisi, gökler ve yer mefhumlarının ifade ettiği varlık tabakaları içinde birbirinden bazı değerlerle ayrılmış çeşitli konular etrafında toplanacak bilgiler, birbirinden her yönden ayrı ve tamamen müstakil birer yüksek ilim kabul etmeyip, bu bilgilerin üst bir ilmî nizamda birleştiklerini ve o konuların yüksek bir ilim konusuna dayanmış bulunduğunu unutmamak,

İkincisi, çeşitli tabîî sebeplerin tesirleri altında mahkum kalmayıp, olayları ve olayların nizamını, eşyanın tabiatın namına değil; Hâlık Teâlâ'nın tek yüksek kudreti namına kaydetmek, yani gerçek sebebine dayananın gereğidir¹⁷⁴.

İşte Allah'ı zikretmek ve tefekkür, akıl sahiplerine bu şuurunu vermekte, onun kâinâtın yaratılış gayesine ulaşmasını temin etmektedir.

3. Müttakîlerin tevbe ve istiğfarına vesile olur:

Allah'ı zikretmek, inananların kalplerinin yatışmasına, huzur ve sükûna ermesine ve akıl sahiplerinin kâinâtın yaratılış gayesine ermesine vesile olduğu gibi, müttakîlerin de bir hata ettiklerinde Allah'a yönelip istiğfar etmelerine sebep olmaktadır.

Müttakî vasfını taşıyan bir müminin temel niteliklerinden birinin, bir kötülük yaptığında yada nefsine zulmettiğinde Allah'ı hatırlamak ve işlediği suçtan dolayı pişmanlık duyarak affını istemek olduğu bildirilmiştir¹⁷⁵. Burada kişiyi yaptığı

¹⁷³ Elmalılı, *a.g.e.*, III, 486.

¹⁷⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, III, 487.

¹⁷⁵ 3/Âl-i İmrân, 135.

kötülükten pişmanlık duyup affını istemesine iten en önemli neden, onun Allah'ı hatırlaması ve bu fiilin yasaklandığını, buna uymayanların da cezalandıracağını akla getirmesidir. İşte buradaki hatırlama, akabinde hemen bir af isteğini getirirse, kişi tevbe etmiş ve affa uğramış olur. Bu durumda Allah'ı zikretmek, işlenen fiil ile tevbe ve istiğfar arasında önemli bir vazife ifa etmiş olur.

Âl-i İmrân Sûresi'nin 135. âyetinde müttakîlerin özellikleri belirtilirken onun bu vasfına da işaret edilmiş, Allah'ı zikretmenin tevbe ve istiğfara vesile olduğu bildirilmiştir:

"Ve onlar bir günah işledikleri yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayarak hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler..."¹⁷⁶.

4. Allah'ın lütfuna mazhar eder:

Allah Teâlâ, insanları, kendisine kulluk etmeleri için yarattığını¹⁷⁷, mazeret beyan etme imkanları kalmasın diye de müjdeleyici ve uyarıcı peygamberler gönderdiğini bildirmiştir¹⁷⁸. Bu meyanda ümmeti muhammede de içlerinden, onlara ebedî birer mucize olan Allah'ın âyetlerini okuyan, onları her türlü şirk ve gûnahtan, insanlığın yüceliğini lekeleyecek maddî ve manevî çirkinliklerden, pisliklerden temizleyen, kitap ve hikmeti öğreten ve hiç bilmedikleri, akıl ve düşünce ile bilme imkânı olmayan şeyleri, gayba ait sırlar ve âhiretle ilgili durumları vahiy ile bilip öğreten seçkin ve büyük bir peygamber gönderdiğini haber vererek onlardan iki şey istemiştir: O'nu zikretmek ve O'na şükredip nankörlük etmemek. Allah Teâlâ, ancak kendisini böyle lâayıkıyla zikreden kendisine lâayık bir anısla anacağını belirtmiştir¹⁷⁹.

Güzel davranışlarda bulunan hiç bir kimsenin yaptığının karşılığını zayi etmeyeceğini¹⁸⁰ bildiren Allah Teâlâ, Bakara Sûresi'nin 152. âyetiyle, kulluğun başı kabul edilen zikir¹⁸¹ de karşılıksız bırakmayacağını, kendisini zikredenleri rahmet ve merhametinden mahrum etmeyip bilakis onların imdadına koşacağını ve lütfuna mazhar kılacağını böylece ifade etmiş olmaktadır.

5. Kurtuluşa erdirir:

Allah'ı zikretmenin kurtuluşa ermek için gerekli vesilelerden biri olduğunu 87/15,16. âyetlerinden öğreniyoruz:

"Doğrusu felaha ermiştir: Temizlenen, Rabb'inin adını anıp namaz kılan". Âyette, kurtuluşa eren kimsenin vasıfları üç kelimeyle belirtilmiştir: Tezekkî, zikir ve salat.

¹⁷⁶ 3/Âl-i İmrân, 135.

¹⁷⁷ 51/Zâriyât, 56.

¹⁷⁸ 4/Nisâ, 165.

¹⁷⁹ 2/Bakara, 152.

¹⁸⁰ 18/Kehf, 30.

¹⁸¹ Elmalılı, a.g.e. , I, 446.

Tezekkî, iç ve dış temizliği ve feyizlenme mânâsıyla amellerin temizlenmesi ve malın temizlenmesinden daha genel olduğu gibi, namaz da beş vakit namazdan daha genel olarak Bayram namazı ve vitir gibi vacip olan namazları da kapsamış olmak gerekir. Ve bu kelimeyle kalbî ve lisânî, mâlî ve bedenî bütün ibadetlerin aslı olmaları itibarıyla hepsine işaret edilmiş olması da sahih olur ¹⁸².

İster özel anlamda isterse genel anlamda alınıp kabul edilsin, bu kelimelerle, kalp ve beden temizliği ile bedenî ve mâlî ibadetlerin temeli sayılan farz zekat yanında Allah'ı birleme, tekbir gibi dil ile Allah'ı zikretmeye de dikkat çekilmiş¹⁸³, bütün bunların kurtuluş için gerekli olduğu vurgulanmıştır.

Allah'ı çok zikretmenin inananların kurtuluşa erebilmelerinin bir şartı olduğu söylenebilir. Gerek 62/10. ve gerekse 8/45. âyetlerinde böyle bir durum sözkonusudur. 62/10. âyetinde inananlar, Cuma namazı kılındıktan sonra yeryüzüne dağılmaları ve Allah'ın lütfundan aramaları hususunda serbest bırakılmış, ardından da Allah'ı çokça zikretmeye teşvik edilmiş¹⁸⁴ ve bunun kurtuluş için önemi belirtilmiştir.

8/45. âyetinde ise inananlara, bir düşman ordusuyla savaş için karşılaştıklarında sebat etmeleri, kurtuluşa erebilmeleri için Allah'ı çokça zikretmeleri emredilmiştir. Savaş halinde Allah'ı zikretmek süretiyle moral ve kuvvet kazanan inananlar, hem zafere hem de sevaba erişebilmekte, hem dünya hem de âhirette kurtuluşa ermektedirler¹⁸⁵.

6. Mağfiret ve büyük ecre nail eder:

İnanan erkek ve inanan kadınların mümin olmaları yanında bir kısım özellikleri taşımaları halinde bağışlanmaya hak kazanacakları ve büyük mükâfâta erecekleri bildirilmiştir:

"Müslüman erkekler ve müslüman kadınlar, mümin erkekler ve mümin kadınlar, tâate devam eden erkekler ve tâate devam eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabreden erkekler ve sabreden kadınlar, mütevazi erkekler ve mütevazi kadınlar, sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, ırzlarını koruyan erkekler ve (ırzlarını) koruyan kadınlar, Allah'ı çok zikreden erkekler ve kadınlar; (işte) Allah, bunlar için bir mağfiret ve büyük bir mükâfât hazırlamıştır¹⁸⁶.

¹⁸² Elmalılı, *a.g.e.*, IX, 160.

¹⁸³ Elmalılı, *a.g.e.*, IX, 159.

¹⁸⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, VIII, 60.

¹⁸⁵ Ebüssuud, *a.g.e.*, IV, 25; Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 237.

¹⁸⁶ 33/Ahzâb, 35.

Allah'ı çokça anmak, bağışlanma ve büyük mükâfata ulaşabilmenin bir gereği, bunu hakedenlerin ayrılmaz bir niteliği durumundadır. Aksi düşünüldüğünde ise, Allah'ı unutan bir kimsenin diğer özelliklere sahip olması mümkün olmamaktadır. Bu nedenle de vadedilenlere ulaşmanın Allah'ı çokça zikretmeye bağlı olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Zikir, arapçada Z-K-R kök harflerinden oluşmuş, Kur'ân'da çeşitli şekillerde 274 yerde geçen yaygın kullanımlı bir kelimedir.

Unutmamak, hatırdâ tutmak ve dile getirip söylemek temel anlamları yanında şân ve şeref gibi mecâzî anlamları da bulunmaktadır.

Zikir kelimesinin Arap dilinde sahip olduğu kullanım ve mânâlar Kur'ân-ı Kerîm'le birlikte daha da genişlemiş, lügavî mânâları yanında aynı zamanda onlarla irtibatlı bulunan düşünmek, öğüt almak, risâleti tebliğ etmek, elçi, kıssa, Kur'ân-ı Kerîm, Tevrât, Kitap, vahiy, kelime-i şهادet, namaz ve hutbe, öğüt ve uyarı ve ibret mânâlarını da ifade etmiştir.

Bir bütün olarak ele alındığında sülâsî kullanımları yanında mezid kullanım ve türevleri de bulunan kelimenin, Allah lâfza-i celâli ile oluşturduğu ve zikrin bünyesinde kavramsallaştığı Allah'ı zikretmek mefhumunu, onun sülâsî kalıplardaki konumu belirlemiştir.

Zikrin Kur'ân-ı Kerîm'de isim kalıpları içerisinde, Kur'an'ın nüzûlünden önce kullanılmadığı birtakım mânâlarda kullanıldığını müşahade ettik. Bunların başında Kur'ân gelmektedir. Diğer ilahî kitaplarla birlikte, onlardan daha geniş bir alanı temsil eden vahiy de zikrin alanı içerisinde kalmaktadır.

Başta Kur'ân olmak üzere bütün ilahî kitapların zikirle adlandırılıp tavsif edilmeleri, kelimenin kök mânâsıyla da irtibatlı olarak, onların gönderildikleri insanlar için birer öğüt ve uyarı niteliği taşıdığı, okunup amel edilmesi ve unutulmaması gerektiği, her zaman dillerde gönüllerde anılıp hatırlanması, kendilerine uyanların şân ve şeref sahibi olacağı için olmalıdır.

Fiil kalıplarında kullanıldığında görülmüştür ki zikir, çoğu kez birer nesne ile beraberdir. Bu nesnenin çok defa Allah lâfza-i celâli, Rab lâfzı, Rabb'in Adı ve Allah'ın Adı olduğu, bununla birlikte Allah'ın nimetlerinin ve âyetlerinin, Kitap ve Hikmet'in, Tevrât'taki hükümlerle bazı peygamberlerin de zikrin nesneleri arasında bulunduğu tespit edilmiştir.

Bu kalıplar içerisinde kullanılan zikrin daha çok emir kipiyle Kur'ân'da varid olduğu, başta Allah Teâlâ ve O'nun Adı olmak üzere zikrin nesnesi durumunda olan şeylerin hatırlanması ve anılması yine Allah tarafından çeşitli fert ve topluluklara emredildiği görülmüştür.

Nimetler nesne durumunda olduğunda ise daha çok Âd ve Semûd kavmi ile İsrâiloğulları gibi geçmiş ümmetlere seslenilerek onlara Allah'ın kendilerin verdiği nimetleri hatırlamaları ve gereğini yapmaları emredilmiştir.

Zikir denildiğinde daha çok akla, kelimenin aşkın varlığı ifade eden kavramlarla kullanılması sonucu oluşan ve Allah'ı zikretmek olarak bilinen terkip gelmektedir.

Allah'ı zikretmek, özellikle inananlar açısından önem arz etmektedir. Zira bu olgu, inananları ilgilendirmektedir. Aynı zamanda o, imanın bir gereği, bir göstergesi ve imanı ayakta tutan önemli bir vasıttır.

Allah'ı zikretmek; kalben Allah'ı unutmamak, zihnen O'nu bütün sıfatlarıyla, fiilleriyle ve varlığını gösteren delillerle düşünmek, emir ve yasaklarını tefekkür etmek, lisânen O'nu güzel isimleriyle anmak, bedenlen de O'na itaat ederek kulluk şuuru içinde yaşamak ve bu şuurla hareket etmektir.

Kısaca ifade etmek gerekirse Allah'ı zikretmek, O'na boyun eğişimizin toplamıdır diyebiliriz.

Ne var ki Kur'ân'da Allah'ı zikretmenin bir takım tezahürlerini görmekteyiz. Allah'ı zikretmenin dışı vuruş biçimi olarak algılayabileceğimiz bu tezahürlerden biri namaz kılmaktır. Namaz kılmak birçok zikri bünyesinde taşımaktadır ki, Kur'ân okumak, tesbih, hamd, istiğfar, dua ve salâtü selâm bu cümledendir.

Allah'ı zikretmenin tezahürlerinden biri de tekbir, tehlil, telbiye, tesbih, dua, medh, senâ vb. mânâları bulunan ifadelerle O'nu anmaktır.

Allah'ın buyruklarını düşünerek bunların gereğince hareket etmek de Allah'ı zikretmenin bir başka tezahürüdür.

Kur'ân okumak ve Allah'ın adını anmak da Allah'ı zikretmenin diğer bir dışı vuruş biçimi sayılmaktadır.

İnananlarla ilgili bir olgu olan Allah'ı zikretmenin Kur'ân'da emredilmesinin bazı hedefleri bulunmaktadır.

Bir hadis'te de belirtildiği üzere zikrin en üstünü kabul edilen Kelime-i Tevhid'in mânâsının inananların kalbine yerleşmesi, şirk mânâsı taşıyan bütün düşünce ve davranışların yok edilmesi Allah'ı zikrin başta gelen sürekli bir gayesi olmuştur.

Allah ile kul arasındaki irtibatı sağlayıp sağlamlaştırmak ve kulun varlık gayesini gerçekleştirirken aşkın varlıkla ilişkisinin kopmasına sebebiyet veren gafleti savmak zikrin diğer bir hedefidir.

Şartların elvermediği ve ibadetleri gereği gibi yapamadığımız ve eksik bıraktığımız zamanlarda bu eksiklikleri telâfi etmek suretiyle ibadetleri mükemmel hale getirmek, Allah'ı zikretmenin bir başka hedefini oluşturmaktadır.

Allah'ı zikretmenin bir diğer hedefinin de Allah bilinci ile hareket ederek hayatın bütününe ibadete çevirmek olmalıdır.

Allah'ın zikredilmesi halinde insanların buna karşı tavırları farklılık arz etmektedir. İnananlar ayakta iken, otururken ve yanları üzerine yatarken, yani insanın bütün hallerini içine alan bu durumlarda Allah'ı zikrederler. Bununla birlikte onlar, Allah'ın yanlarında anılması halinde yüreklerini O'nun azamet ve ihtişamından kaynaklanan bir ürperti kaplar, Allah'ın rahmetini hatırladıklarında ise derileri ve kalpleri yumuşar. Müminlerin kalpleri Allah'ı zikretmek suretiyle huzura erer, bütün acılardan şifa bularak yatıştır.

Allah'ı zikretmek öncelikle O'nu birlemeyi gerekli kıldığı için, inanmayanların müspet mânâda onunla bir bağlantısı yoktur. Ancak onlar, nasıl iman etmeye karşı menfi bir tavır takınmışlarsa yanlarında Allah'ın anılması durumunda da aynı tavrı sergilemiş, böyle bir durumda ürkerek oradan uzaklaşmışlardır.

Münâfıklar ise bu konuda kâfirlerden pek farksız olup zikre karşı duyarsızdırlar.

İnananlar Kur'ân'ı Kerîm'de bir yandan Allah'ı zikretmeye teşvik edilirken diğer yandan da zikre mani olabilecek tehlikelere karşı uyarılmışlardır.

Zikre engel olabilecek olanların başında aynı zamanda insanın ezeli düşmanı olan şeytan gelmektedir. Bunun yanında insanın gündelik meşgaleleri arasında yer alan ticaret ve alışveriş de aslında meşru olmakla birlikte zikre engel teşkil edebilecek potansiyele sahiptir.

Dünya hayatının süsü olan mal ve evlât da göz alıcı ve meşgul edici olması dolayısıyla Allah'ı unutturmaya, O'nunla olan ilişkiyi zayıflatmaya müsait birer vasıta olduğundan zikre engel olabilecek özelliktedir.

Allah'ı zikretmenin inananlara sağladığı bir takım faydalar ve kazandırdığı mükâfâtlar da Kur'ân'da belirtilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de inananların kalplerinin Allah'ı zikretmek sûretiyle huzura ereceği, kâinâtın yaratılış gayesine ulaşacağı, Allah'a yönelerek hatalarından af dileyeceği, O'nun lütfuna ve affına mazhar olacağı, büyük bir ecre nail olarak kurtuluşa ereceği bildirilmiştir.

Netice itibariyle söylemek gerekir ki, Allah'ı zikretmek, Allah ile kul arasındaki ilişkide kulun Allah'a bağlılık derecesini gösteren, kulluğun hangi düzeyde seyrettini tespit eden bir ölçü ve imana bağlı olarak bütün hayatı ve içindeki ibadetleri kapsayan, Allah'a kulluk bilincinin dinamizmini sağlayan en büyük ibadettir.

BİBLİYOGRAFYA

BİBLİYOGRAFYA

Abdülkerîm Zeydan, *el-Vecîz*

el-Vecîz fî usûli'l-fıkh, İst. 1979.

Abdüssettâr Fethullah Said, *el-Medhal*

el-Medhal ilet-tefsîr'il-mevzûf, Külliyyetü Usûli'd-dîn, Kahire ts.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*

el-Müsned, I-VI, Kahire 1313.

Albayrak, Hâlis, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*

Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine, II. Baskı, Şûle Yayınları, İst. 1993.

Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*

Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'il-mesânî*, I-XXX, Bulak 1301.

Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*

Kâmus Tercümesi, I-IV, İst. 1305.

Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*

Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli, Ankara 1980.

———, ***Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri***

Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Meâli ve Çağdaş Tefsîri, Ankara 1982.

Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl*

Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl* (Hâzin tefsirinin kenarında), Mısır 1955.

Beyhakî, Sünen

Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Haydarâbâd 1344.

Bilmen, Tefsir Tarihi

Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, İst. 1973-74.

Buhârî,

Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I-VIII, İst. 1981.

Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi

Tefsir Tarihi, I-II, Ankara 1984.

Cevherî, es-Sihâh

İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-arabiyye*, I-VII, Kahire 1956-57.

Çantay, Hasan Basri

Kur'ân'ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, İst. 1984.

Doğrul, Ömer Rıza

Tanrı Buyruğu, İst. 1980.

Ebû Hayyân,

Ebû Hayyân Mahmud b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, I-VIII, Beyrut 1983.

Ebûlbekâ, el-Külliyât

Ebûlbekâ Eyyûb b. Mûsâ el-hüseynî el-kefevî, *el-Külliyât*, Beyrut 1993.

Ebüssuud, İrşâd

Muhammed b. Muhammed Ebüssuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, I-IX, Beyrut, ts.

Elmahlı , Hak Dini

M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili: Yeni Meâlli Türkçe Tefsir*, İst. ts.

Fahreddin er-Râzî, Mefâtîlu'l-ğayb

Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-XXXII, Kahire 1934-62.

Fîrûzâbâdî, Besâir

Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâif'l-Kitâbi'l-azîz*, thk. Abdûlalîm et-tahâvî, Kahire 1973.

—————, *el-Kâmûs*

el-Kâmûsü'l-muhît, Beyrut 1986.

Gazzâlî, İhyâ

Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I-IV, Kahire 1332.

—————, *el-Müstasfâ*

el-Müstasfâ fî ilmi'l-usûl, I-II, Bulak 1324.

Gümü, Sadreddin, Kur'ân Tefsirinin Kaynakları

Kur'ân Tefsirinin Kaynakları, Kayhan Yay. , İst. 1990.

Güngör, Mevlüt

"*Tefsir'de Komulu Tefsir Metodu*", İslâmî Araştırmalar Dergisi, c. 2, s. 7, sayfa 49-55, Mayıs 1988, Ankara.

Hasan Tûrabî,

Namaz, trc. Saim Eminoğlu, Risâle Yay. , İst. 1987.

Hatib Şirbînî,

Hatib eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm)*, I-IV, Beyrut ts.

Hâzin, Lübâb

Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-tenzîl (mecmau't-tefâsîr), Çağrı Yay., İst. 1979.

Hicâzî,

Muhammed Mahmud Hicâzî, *el-Vahdetü'l-mevzûiyyetü fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1970.

İbn Fâris, Mekâyisü'l-lüğâ

Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğâ*, nşr. Abdüsselâm Hârûn, I-IV, Kahire 1969-72.

İbn Hibbân, Sahih

Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, Beyrut 1984.

İbn Kesîr,

İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Kahire 1971.

İbnü'l-Esîr, en-Nihâye

Mübârek b. Muhammed b. Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, I-V, Kahire 1963-65.

İbn Kayyim,

Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir b. Kayyim el-Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, trc. Zeynelabidin Tatlıhoğlu, İst. 1989.

—————, *el-Vâbilü's-sayyib*

el-Vâbilü's-sayyib, Beyrut ts.

İbn Mâce, Sünen

Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce*, I-II, İst. 1981.

İbn Manzûr,

Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Beyrut ts.

Jeffery, Arthur(nâsir)

Mukaddimetân fî ulûmi'l-Kur'ân, Mısır 1954.

Kâsımî,

Muhammed Cemâleddin el-Kâsımî, *Tefsîru'l-Kâsımî (Mehâsinü't-te'vîl)*, I-XVII, Kahire ts.

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli (hey'et), İst. 1982.

Kurtubî, el-Câmi'

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, nşr. Ebû İshâk İbrâhim, I-XX, Kahire 1966-67.

Mecmau'l-lügati'l-arabiyye,

Mu'cemu elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm, Mısır 1970.

Merâğî, Tefsîr

Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Kahire 1971.

M. F. Abdülbâkî, *Mu'cem*

Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1950.

Mevdûdî, *Tefhîm*

Ebu'l-Alâ el-mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, trc. Kurul, İst. 1989.

Mûsâ el-Melyânî el-Ahmedî,

Mu'cemu'l-ef'âli'l-müteaddiyeti bi harf, Beyrut 1986.

Mustafa Müslim,

Kur'ân Çalışmalarında Yöntem, trc. Salih Özer, Ank. 1993.

Mustafavî, *et-Tahkîk*

Hasan el-Mustafavî, *et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-VI, Tahran 1360.

Müslim, *Sahih*

Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahih*, I-V, Kahire 1412.

Nesâî, *Sünen*

Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünen (el-Müctebâ)*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, I-IX, Beyrut 1988.

Nesefî, *Medârik*

Ebülberekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, I-IV, İst. 1984.

Nevevî, *Ezkâr*

Ebû Zekerîyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Mûrî, *el-Ezkâr*, İst. 1995.

Râgıb, *Müfredât*

Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Seyyid Kîlânî, Kahire 1961.

Reşid Rıza,

Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm: Tefsîru'l-menâr*, I-XII, Kahire 1953-61.

Seyyid Kutub,

Fî Zilâli'l-Kur'ân, Beyrut 1987.

Sühreverdî, Avârif

Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif*, Kahire 1967.

Süyûtî, el-İtkân

Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl, Kahire 1318.

————, Tedrîb

Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî, nşr. Abdülvehhâb Abdüllâtîf, I-II, Kahire 1959.

Şâtıbî, el-Muvâfakât

İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî usûli's-şerîa*, I-IV, Kahire ts.

Taberî, Câmiu'l-beyân

Muhammed b. Cerîr et-Teberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Beyrut 1986-87.

Tâhir b. Âşûr, et-Tahrîr ve't-tenvîr

Muhammed b. Tâhir b. Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX, Tunus 1984.

Tehânevî, Keşşâf

Muhammed Ali b. Ali et-Tehânevî, *Kitâbu Keşşâfı istilâhâtî'l-fünûn*, I-II, İst. 1984.

Tirmizî, Sahih (Sünen)

Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih*, Mısır 1356.

Yahyâ b. Sellâm, et-Tesârif

et-Tesârif, thk. Hint Çelebî, Tunus 1979.

Yıldırım, Suat

Peygamberimizin Kur'ânı Tefsiri, İst. 1983.

Zebîdî, Tâcü'l-arûs

Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs: Şerhu'l-kâmûs*, I-X, Kahire 1306-1307.

Zehebî,

Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Kahire 1976.

Zemahşerî, *el-Keşşâf*

Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, Beyrut 1992.

————, *el-Keşşâf*

el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl, I-IV, Kahire 1968.

Zerkeşî, *el-Burhân*

Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl, I-IV, Kahire 1972.

